

A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 1224-U-2/1950. IV/4. számú hozzájárulásával tankönyvvül engedélyezte a Magyarországi Unitárius Egyházkör Tanácsa 30/1949. sz. határozatával.

Felelős kiadó :

A Magyarországi Unitárius Egyházkör Tanácsa,
Budapest, IX., Hőgyes Endre-utca 3. sz.

Nyomta : „Műveltség“-nyomda, Budapest,
VII., József-utca 41. Fel. vez. : Mészáros J.

BEVEZETÉS.

Az alábbi 30 vázlatos fejezetben az unitarizmus s a magyar unitárius egyház történetét adjuk, tanítónak és tanulóknak egyaránt.

Egyházunk történetében elsőízben írhatjuk meg történetünket szabadon, minden korlátozottság nélkül, melynek rendjén sem a Habsburgokra, sem a többi felekezeti érzékenységére nem kell különösebb figyelemmel lenni.

Tudjuk, hogy e feldolgozás vázlatos, elsősorban csak az anyagot közli, amit a tanítónak kell magyarázattal kitöltenie. Ennek érdekében mondjuk el az alábbiakat.

Az egyháztörténetírás célja nem öncél. Feladata az, hogy a társadalom egységes és összefüggő életfolyamatában megmutassa a vallások, egyházak keletkezésének, megnyilatkozásainak társadalmi talaját. Azokat a társadalmi tényezőket, melyek a kereszténység és protestántizmus elterjedésénél közreműködtek, hatottak. Ezen a kereten belül rá akarunk mutatni arra, hogy a mi unitárius egyházunk keletkezésétől kezdve odakapcsolódott a nemzeti társadalom életéhez. Egy volt nemzeti társadalommal a szabadságért, nemzeti függetlenségért folytatott harcban s lélekszámunk miatt ugyan kicsiny területre kisugárzóan, de mindig a társadalmi haladás munkása volt. Az unitárius hit és egyház a XIX. század közepéig csak erdélyi, azután pedig magyarországi viszonylatban is, az előfutárok egyháza volt. Egyes egyháztagjaink éppen unitarizmusuk által megtermékenyítve és indítatva arra törekedtek, hogy a nemzeti társadalom küzdelmeiben részt vegyenek, s ott a haladás és fejlődés zászlóhordozói voltak.

Egyháztörténettanítás közben se felejtkezzünk el arról, hogy az unitárius hit egyben életforma is, mely itt ezen a földön akarta és akarja megvalósítani Isten országát és az Ő igazságait. Követőit arra igyekezett nevelni, hogy hitüket cselekedetekben mutassák meg. Egyházunk társadalmi téren elért multbeli eredményei, melyek egymás után felsorakoztatva néha unalmasnak, kicsinyeknek látszanak, e tényét kívánják bizonyítani. Ezért említiünk fel viszonylagosan sok nevet, akik a nemzet egyeteme szempontjából is a maguk korában, azon a téren, ahol munkálkodtak, tényezői voltak a haladásnak.

Az egyháztörténelem azonban nemcsak a mult tanítója, ismertetője, hanem a multnak a jelen számára való megmutatásával az egyház és tagjai számára útmutató a jövő felé is. A magyarországi unitáriusok egyezményt kötöttek a magyar népi demokratikus állammal, s ezt az egyezményt az állam kínálta fel. Ez az egyezmény nagy és jelentős segítség a szabad egyház szabad államban eszméje megvalósulása felé. Húszesztendő program keretében szünteti meg az állam által az egyháznak juttatott támogatásokat. A magyar népi demokrácia a vallás szabadságát alkotmányában biztosította. A gyakorlatban sem ért senkit hátramaradás azért, mert egyházunk hitelvei szerint hitét megvallotta, vagy az istentiszteletek látogatása vagy más egyházi életmegnyilvánulásban való részvétel által gyakorolta. Háborúban megsérült templomainkat kijavítottuk, ehhez az állam jelentős mértékben támogatást is adott. A lelkiismereti szabadság gondolatából következő fakultatív vallásitanítás bevezetése megrögzéssel tölt el, s annak gyakorlati végrehajtása rendjén is egyházunknak kicsiny lélekszámunkból fakadó különleges kívánságai figyelembe vétettek. Egyházunk központja személyi és dologi államsegélyt kap és nyugdíjasaink illetményei fizetését is az állam vállalta magára.

A mult tanításai és a jelen bizonyítványai azt mutatják, hogy a szabad államban a szabad egyház él, dolgozik, Istentől kapott hivatását elvégezheti és a békéért folytatott harcban rész vesz a háborús gyújtogatók ellen. Híveinknek is ebben a szellemben kell az egyháztörténelem tanulságait megérteni, s azt a mindennapi életben is az egyház és az állam közös érdekében felhasználni.

1. JÉZUS A KERESZTÉNYSÉG ALAPÍTÓJA.

A názáreti Jézus életét már megismertük. Tudjuk, hogy egy József nevű ácsmester volt az édesapja és Mária az édesanyja. Alig volt harminc éves, amikor sok tusakodás után úgy határozott, hogy a szegény, tudatlan embereket felszabadítja a lelki sötétségből és a külső elnyomás alól. Tanulmányai és tapasztalatai alapján rendíthetetlenül hitt abban, hogy a világot egy mindenható Isten kormányozza s arra törekedett, hogy embertársait az Isten, az emberek és a világ helyes ismeretére tanítsa. Mindenki számára jobb életet akart s azért vallásos buzgósággal harcolt igazságsabb társadalmi rendért. Az igazság megismerését nagyon fontosnak tartotta s gyakran mondotta hallgatóságának: „megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket.” Tanítványokat választott magának az egyszerű emberek sorából s először is lélekben és gondolkodásban kívánta szabadokká tenni, hogy rajtuk keresztül, mint kovással a kenyeret, átformálhassa az emberiség millióit.

Tanításait a hatalmasok, a gazdagok, a kétszínűek, a csalárdok nem szívesen vették. Nem szívesen hallgatták, hogy a létező egy Isten igazságos, s őt mindenekfelett szeretni és megbecsülni kell, sőt szeretni s megbecsülni kell minden embert, mert minden ember egyformán gyermeke Istennek s így mindenki felebarátunk.

Felforgatónak tartották, mert azt hirdette, hogy a gazdagoknak nehezebben lehet bejutni abba a jobb országba, amelyről beszélt, az Isten országába, mint a tevének átjutni a tű fokán. Egy gazdag ifjúnak azt a tanácsot adta, hogy

minden vagyonát adja el és ossza szét pénzét a szegények között, mert csak így nyerhet örök életet. Ne gyűjtsetek magatoknak földi kincseket, hanem lelkieket. Kemény szavakat mondott azok felé, akik a jeruzsálemi templomban a nép babonás hitét kihasználva, galambokat árultak és pénzváltó asztalaiknál álnokul csaltak. A szegénysorsú betegeket gyógyította, vagy gyógyítóhelyre küldte őket s szembeszállt azokkal, aki a szegényeket gyógyíthatatlanoknak mondotta. Egy nagy sokaságnak, mely őt hallgatta s közben megéhezett, szétosztotta egy jobbmódú kenyerét s így mindenki részére igazságosan juttatott. Ez a tevékenysége forradalmi volt s ezért halálra keresték a képmutatók, a hatalom urai és a maradi zsidó főpapság.

Teljesen újszerű tanításai megnövelték ellenségei számát s akik félték igazságaitól, forradalmi erejétől, az új eszmék győzelmétől, azok összefogtak ellene s kereszthalálra juttatták.

Az embert megölték ugyan, de a lelket megölni nem tudták. Közvetlen örökösei, a tanítványok, az első pünkösd napján, belső kényszer hatása alatt, hirdetni kezdték mesterük tanításait s már ekkor háromezren megkeresztelkedtek s elhatározták, hogy gyülekezetbe tömörülve hirdetői és gyakorlói lesznek Jézus igaz tanításainak.

Igy lett Jézus alapítója a kereszténységnek.

2. AZ ELSŐ SZÁZADOK KERESZTÉNYSÉGÉNEK ÉLETE ÉS KÜZDELMEI.

A tanítványok és későbbi társaik az evangéliumot, a jézusi örömmézenetet zsidók és pogányok között egvaránt hirdették. Legtöbb sikert közülök Pál apostol érte el, aki bejárta az akkori nagy római birodalom számos helyét, s végül Rómában mártírhalált halt. A gyülekezeteket később levelekkel is felkereste, melyekben a jézusi szellem megtartására és ápolására buzdította azokat, akik megkeresztelkedtek.

Az első keresztényeknek kezdetben nem volt szabad templomot építeniök. Egyik-másik társuk házában gyűltek össze minden nap, a napi munka elvégzése után imádkozni. Istentiszteletük egyszerű volt, nagyon hasonlított a mi mai istentiszteletünkhöz.

Zsoltárokat és dicséreteket énekeltek. Egyes részeket felolvastak a Bibliából, különösen a próféták írásaiból. Később a felolvasott részt az öregek, akiket presbitereknek hívtak, megmagyarázták. Istentiszteleteik alkalmával mindig megemlékeztek Jézusról. Felelevenítették egy-egy jelenetet Jézus életéből és sokat beszéltek arról, amit tanított. Végül mindannyian asztalhoz ültek, a szeretet vendégségéhez.

A biblia soraiban említve van röviden, hogy miként folyt le az első keresztények élete. (Apostolok cselekedete II. 42—47.) Az apostolok tudományukkal foglalatostkodtak, Jézusra emlékezve megtörték a kenyeret. Lehetőleg együtt voltak és közösségben éltek az egy hitet vallók. Jóságukat és marháikat együttesen használták s kinek-kinek családi szükségéi szerint juttattak. Közösen fogyasztották el eledeleiket s általában olyan példás életet folytattak, hogy a nép előtt „kedvességet találtak.“

Próbáltak visszaemlékezni Jézus tanításaira, példázataira, emberi életének magatartására s igyekeztek hasonlóképen berendezni a saját életüket. Lehetőleg közösen megbeszélték minden nagy kérdésüket s a szeretet átfogó ereje termékenyvé tette életüket. Termelvényeik jobbak, dúsbak voltak, mint másoké, állataik szebbek, jobban fejlődők, gyermekeik értelmesebbek. Sokan bámulva figyelték őket s úgy érezték, hogy hitük és erkölcsük jobb életet és igazságosabb, minden ember számára egyenlő fetételt képes biztosítani. Követőik így egyre szaporodtak. Szájról-szájra terjedt ez az új eszme és tanítás. Rabszolgák, kényszermunkát végző ezrek, nincstelen napszámosok ámulva hallgatták, hogy nincsen úr és nincsen szolga, csak ember van és egymásnak mindenki felebarátja. Szántóföldeken és műhelyekben, hivatalos helyeken és magánlakásokban egyre gyakrabban hangzott fel a názáreti Jézus neve. Amilyen mértékben terjedt azonban az örömmézenetet hirdető vallás, olyan mértékben nehezett a sorsuk azoknak, akik magukat Jézus követőinek, keresztényeknek vallották. A hatalmasok — pogányok és zsidók egyaránt —, veszélyeseknek tartották ezeket a tanításokat és a gyülekezeteknek bujkálni kellett. Erdőkben, vagy földalatti barlangokban, rejtékhelyeken tartották istentiszteleteiket és beszéltek meg vallásuk továbbhirdetésének kérdéseit. Akiket elfogak, megverték, börtönbe zártak, vagy más büntetéssel súították.

3. A RÓMAI BIRODALOM ÉS A KERESZTÉNYSÉG.

Róma város megalapításakor egy kis telep volt csupán a Tiberis folyó partján. Hosszú küzdelem után azonban világbirodalomra fejlődött s annak székvárosa lett. Közben nagyon sokan meggazdagodtak és kegyetlenül elnyomták a nyomorgó és éretlen dolgozó, helyettük verejtékező szegényeket. A hódítások idején elfogott katonákat rabságba hurcolták s azokat sanyaru körülmények között dolgoztatták. Ezeknek a dolgozóknak semmi joguk nem volt, gazdájuk szabadon rendelkezett velük s volt olyan kegyetlen gazdag is, aki halait rabszolgák húsával hizlalta.

Ilyen körülmények között megváltásként hatott a nép tömegei számára Jézus vallása s nem csoda, hogy elterjedését a hatalom urai minden eszközzel meg akarták akadályozni. Rómában Pál apostolt börtönbe vetették, Istvánt halálra kövezik. Egyes kegyetlen császárok cirkuszok porondjain vadállatok elé dobálták azokat, akik keresztény hitüket elhagyni nem akarták. Voltak, akiket máglyához kötötték és elégették, vagy kerékbe törték a buzgó és halálra hű Jézus követőket.

Érthető, hogy a szakadárnak tartott mozgalmat, mely Jézus tanításai nyomán fakadt, nem nézték jó szemmel. A római birodalom urai hosszú századokon keresztül szembe fordultak a kereszténységgel s azt keményen üldözték. Az üldözött kereszténység azonban egyre gyarapodott. A hívek lelkét a megpróbáltatások tüze erősítette. A máglyán kivégzett, vagy megkövezett, Jézus tanításait életükben megvalósító és azért életet áldozó keresztényeket vértanúknak nevezték.

4. VITÁK A KERESZTÉNY EGYHÁZBAN.

A római birodalomban lassan egyre jobban elterjedt a kereszténység. Nagy Konstantin császár is áttért a keresztények hitére. 313-ban a kereszténységet birodalmában államvallássá tette. A városokban szép templomok épültek. A nagyobb városok papjait, akiket püspököknek neveztek, földbirtok ajándékban részesítette.

A kereszténység terjedni kezdett a római birodalom határain kívül is. A frankok, germánok, szlávok és skandinávok országában is felvették a kereszténységet.

A keresztény egyház egyik központja Róma lett. A püspökök közül a leghatalmasabb a római püspök volt, akit már pápának neveztek. A pápa a püspököknek is irányt mutatott. A római pápa Krisztus földi helytartójának tekintte magát. A jézusi szellem helyét az egyház tanítása foglalta el. A Jézusról való tanítások legvőzték Jézus tanításait. A középkorban a pápa az emberek és országok lelke felett rendelkezett, s hatalmát politikai eszközökkel tartotta fenn.

Az első három század kereszténysége, unitárius hitelveket vallott. De már Jézus halála után lassan megkezdődött az eltávolodás Jézus szellemétől. Hamarosan nem az érdekelte az embereket, hogy Jézus tanításait hogyan valósítsák meg, hanem az, hogy Jézus Isten-e vagy ember, vagy mind a kettő. A korai kereszténységben a zsidó vallásosság és a görög gondolkodás szelleme gyakran érvényre jutott a jézusi tanítások mellett.

A görög bölcselkedők tanításainak hatására Jézus világos, tiszta tanításait homályos tanítások ködösítették el. Jézus személyét vitába fogták az írástudók és a hatalmasok, hogy a nép millióinak testi és lelki felszabadulását munkáló tanítások helyett, Jézus személye felé fordítsák a nép figyelmét. Nagy Konstantin uralkodása alatt történt, hogy a jézusi tiszta tanításhoz ragaszkodók és a görög bölcselkedők pártja összeütközött. A tiszta hit apostola Arius, a bölcselkedés mestere Athanásius volt. Nagy vitatkozó zsinati gyűlésre jöttek össze, hogy eldöntsék a kérdést: Jézus Isten volt-e vagy ember? Már azt hitte mindenki, hogy a vitát Arius nyeri meg, amikor Konstantin császár hatalmi szóval kimondotta, hogy Athanásiusnak van igaza: Jézus Isten volt. Így könnyebb volt a hatalom embereinek. Most már az lett a fontos, hogy imádják Jézust is, s nem az, hogy milliók életét megmentő tanításait hirdessék és gyakorolják. Nem a tanítások voltak a fontosak, hanem az, hogy a szenvedők és nyomorultak figyelmét egy istenné emelt ember csodáira tereljék.

Ahelyett tehát, hogy császárok és főpapok, hatalmasok és hivatalosak a nép millióinak a sorsát, testi és lelki egészségét és jobblétét előbbre vitték volna — hiu és meddő val-

lások bölcselkedéssel foglalkoztak. Jézus igazi szándékát elhomályosították. Az egy érthető Isten helyett három ködös elképzelésről magyaráztak s a szentháromság tanával az élet vallásából az okoskodás száraz és valóságtól távol álló tanítását hirdették.

A viták következtében a hatalmában egyre növekvő egyház eltért igazi céljától s inkább a maga fényezésével kezdett foglalkozni, mint a reá bízott nyáj, vagy a gyülekezet építésével és lelki felszabadításával. Az egyes főpapok uralkodási hajlama újabb vitákra adott alkalmat.

A római pápa és a konstantinápolyi pátriárka volt a középkori kereszténység két leghatalmasabb vezére. A hitre vonatkozó tanításokban azonban szembefordultak egymással. A római pápa azt akarta, hogy egyházi dolgokban mindenki neki engedelmeskedjék.

Ennek a hatalmi vitának lett az eredménye az, ami történt. Üres vallási bölcselkedések, meddő véleményeltérések Jézus személyéről, megint csak az evangélium lényegéről terelték el a figyelmet.

1054-ben a keresztény egyház keleti és nyugati ágra szakadt. A keleti ág vezetője a konstantinápolyi pátriárka, híveit görög keletieknek, vagy ortodoxoknak, óhitűeknek nevezik. A nyugati kereszténység a római pápa vezetése alatt maradt, s híveit katolikusnak, egyetemesnek nevezték.

Apró dogmai dolgokon látszanak összeveszni, pedig valóban a szakadás az első reformáció, az első tiltakozás, amikor a keresztény világ keleti része szembelyezkedik a pápaság hatalmi törekvéseivel.

5. A MAGYAROK MEGTÉRÉSE.

Annak az egyháznak, melynek vezetői a kereszténység tanításain át a világ minden népeit irányításuk alá kívánták vonni, költséget és fáradságot nem ismertek s az egyes európai országokat egymásután árasztották el térítőikkel. Ezek a térítések nagyon mesterségesen történtek. Rendszerint igénybe vették az egyes népek uralkodóit és vezetőit, a királyokat és a fejedelmeket. Így arra igyekeztek, hogy a hatalom urainak tetsző módon táriák fel a nép minden ré-

tege előtt a vallást. Arról nem sokat beszéltek, hogy minden embert egyenlőnek hirdetett Jézus, vagy arról, hogy az emberek értékének megmérésénél nem az számít, ki vagyonosabb, vagy előkelőbb; inkább engedelmességre tanították s arra, hogy fényűző egyházi célokra sokat áldozzanak.

Az ősmagyarok papjai, akiket táltosoknak hívtak, Isten tiszteletére patakok és források mellett fehér lovat áldoztak. Az ősmagyarok Istenét Aranyosrákosi Székely Sándor unitárius püspök: A Székelyek Erdélyben című eposza nyomán Vörösmarty Mihály is Hadúrnak nevezte. Az ősmagyarok vallásán átsugárzik egy legfőbb természeti erőnek, mint egyedül imádandó Istennek a tisztelete.

A magyarok megtérítését Géza fejedelem kezdte meg. Fia István, feleségével Gizellával buzgó terjesztője volt a keresztény vallásnak. Más országból hívott be keresztény papokat, hogy az evangéliumot hirdessék. Templomokat és kolostorokat építtetett, ahol iskolákat létesítettek. Keletről is és Nyugatról is jöttek papok. *István király* egyike volt a magyarság nagyviainak, aki népét a nomád törzsi életről állammá fogta össze.

Kezdetben voltak olyan magyarok, akik nem akarták a keresztény tanítást elfogadni s Gyula és Aitony erdélyi és Koppány somogyi vezérek irányítása alatt fellázadtak a keresztény vallás ellen. István a lázadókat leverte.

Ekkor a kereszténység már két irányt vett fel, keleti és nyugati irányzatot. II. Szilveszter pápa a nyugati kereszténység feje, hogy a magyarságot a nyugati kereszténységhez, a katolicizmushoz kösse, koronát küldött Istvánnak, aki ettől az időtől királynak nevezte magát. Így lett István a magyarok első királva.

6. A PÁPASÁG TÚLKAPÁSAI ÉS A VALLÁS MEGROMLÁSA.

A pápa, aki a mindenkori római püspök volt, egyre nagyobb területekre terjesztette ki hatalmát. Az egymásután keresztény vallásra tért népek és nemzetek uralkodóival nemcsak összeköttetésbe került, de azoknak, isteni hatalmára hivatkozva, rendeleteket is küldött. Hogy egyiket má-

síkat céljai érdekének megnyerje, hatalmas vagyonából ajándékokat küldött. Amikor a Szentföldet — Palesztina földjét, ahol Jézus született, tanított és meghalt — el akarták foglalni a pogányok, a nem keresztény népek, úgynevezett kereszties háborút hirdetett s más és más nemzetek fiai közül százezrek indultak el a harcba hívó szóra. Térítések alkalmával királyoknak koronát küldöttek a pápák s ha kellett, bíraskodtak királyok felett. A hatalmas német-római császárt is megalázta. A pápák, világhatalmuknak megfelelően, fényes udvart rendeztek be, palotáikat bársonnyal és arannyal díszítették, főpapjaikat fényesen, csillogó ruhákban járatták. E pompa fenntartásához pénz kellett, nagy-kiterjedésű földek, aranyak és ezüstök. Így tért el a keresztény egyház feje Jézus valóságos tanításaitól, aki a földi kincsek hiábavalóságáról annyiszor beszélt.

A középkorban a keresztény egyház sokat veszített jézusi egyszerűségéből. A pápai hatalom világi célokat szolgált, s külső eszközeiben sem volt mindig válogató.

A kereszténység igazságaival nem sokat törődtek. Olyan tanításokat is hirdettek, melyek szemben állottak az újkor fejlődő tudományosságával is. Ezeket a tanításokat és szer-tartásokat az evangéliumból sem tudták megmagyarázni.

Ilyen téves tanítások voltak: a szentháromságról való tanítás, mely azt állítja, hogy Isten három személyből áll, úgymint: Atya, Fiú és Szentlélek. A szentek és azok képeinek imádása. Szentnek tartották azokat, akik a keresztény vallás terjesztése körül kiváló érdemeket szereztek, vagy pedig keresztény hitükért üldöztetés közben vértanu halált szenvedtek. A szentek képeit megfestve, templomaikban kifüggesztették és imádták. Azt tanították, hogy bűneinkért bocsánatot a papok is adhatnak, ha bűneinket előbb a papok fülébe gyónva, megvalljuk. Úrvacsoraosztás-kor Jézus tanítása ellenére, kenyér és bor helyett ostyát osztottak, s azt hirdették, hogyha a papok az ostyát megáldják, abban benne van Jézus teste és vére.

A nép nyelvén mondott istentisztelet helyett latin nyelven tartott szertartást vezettek be, mely mise áldozatból állott. A búcsújárások is az evangéliumtól való eltávolodás eszközei voltak.

Ezekben a tanításokban, Jézus igazi evangéliumi kereszténységére már alig lehetett ráismerni.

7. AKIK AZ EGYHÁZ MEGÚJÍTÁSÁT TERVEZTÉK.

Reformációnak, egyháziavításnak nevezzük a kereszténységnek azt a szellemi áramlatát, mely a Jézus tanításaitól eltávolodott egyházat az evangélium ősforrásához akarta visszavinni.

Ezt a nagyarányú szellemi áramlatot a világ és az emberiség gondolkodásának fejlődése előzte meg. A római egyházzal szeretnek úgy beszélni, mint amely megteremtette a nyugati műveltséget. Az igazság azonban az, hogy a római egyház inkább kerékkötője volt a szabad gondolkodás kifejlődésének. A tudományos maradiság és a pápaság elleni harc eredménye a mult értékeit újratereztő reneszánsz és az ember megbecsülését munkáló humanizmus is. A pápaság és az egyház jogot formált arra, hogy az igazságot mindenben ő képviselje. Mindent a pápaság határozott meg. Részint a kereszties háborúk alkalmával, részint kutatások rendjén felfedezték a régi műveltség nyomait, szobrokat, palotákat s ezeket utánozni kezdték. Egyesek lassan eltértek az egyház irányításától s önállóan gondolkodni kezdtek. Világrészeket láthattak meg, mert felfedezték az iránytűt, melynek segítségével a tengereken is tájékozódni tudtak. Az új emberekkel való érintkezés friss áramlatot hozott a gondolkodásba. A megindult hajózás viszont gazdagságot is jelentett egyeseknek.

Európa népeinek elnyomása különböző nemzeteken belül parasztlázadásokat idézett elő s a felszabadulásnak vágya lázas forradalmakban fejeződött ki. Az emberek ilyenkor hamar rájönnek arra, hogy Jézus tanításai és az egyházi pompa között különbség van. A szélesebb látókörű emberek már nem tudtak hinni a régi babonákban, az egyház kiátkozását nem vették komolyan — csillagvizsgáló tudósok tanításait a világ berendezkedéséről, a napnak, holdnak állásáról, a föld forgásáról tanulmányozni kezdték, annak igazságáról rendre meggyőződtek s így szembe kerültek a hivatalos egyház tanításával. A humanizmus néven ismert szellemi irányzat az embert felszabadította az egyházi tanítás megkötöttsége alól és vizsgálódásának szabadságot adott. A biblia tanításainak szabad vizsgálása, a könyvnyomtatás feltalálása és a Biblia olvasása és megismerése sokakat hozott a reformáció tábora felé.

A francia Wald Péter, az angol Wickleff János és a cseh Husz János a legismertebbek a reformáció előhírnökei közül. Sok üldözést szenvedtek, de útkészítői voltak a reformátoroknak.

8. LUTHER ELKEZDI VALLÁSI FORRADALMÁT.

Luther Márton szegénysorsú bányászcsalád gyermeke volt. Papnak adták s szorgalma és tehetsége révén mint barát teológiai tanár lett Wittenbergben. A Biblia olvasása és tanulmányozása közben vette észre azt a különbséget, mely Jézus eredeti tanítása és a római katolicizmus tanítása között fennáll. Amikor erre rádöbrent, tanítani kezdett az általa tévesnek tartott tanítás: elsősorban a bűnbocsátó cédulák pénzért való árusítása ellen.

E kor római pápája, a bűnbocsátó cédulákat vásárokon is árusította, hogy az üres pápai pénztár számára javadalmat biztosítson. A hiszékeny falusiak azt gondolták, hogy a pénzért vásárolt bűnbocsátó cédula megváltja bűneiket. Luther e téves tanítás megváltoztatását először az egyházon belül akarta reformálni, megváltoztatni. Mikor azonban látta, hogy így nem tud eredményt elérni, 1517. okt. 31-én, a wittenbergi vártemplom kapujára szegezte ki kilencvenöt tételét, melyben már nyíltan megtámadta és ostorozta a római katolikus egyházban gyakorolt téves tanításokat.

Tulajdonképpen az anyagiasság ellen lázadt fel elsősorban s ez robbantotta ki lelkében a vallási forradalom elfojtott tüzeit. Egyszerű paptársaival és a dolgozó nép százaival sokszor beszélt arról, hogy a római egyház hatalmas szervezete visszaél Jézus nevével és tanításaival. Nem a szegények felszabadításával törődik, hanem éppen ezeket a szegényeket zsákmányolja ki hiu hatalmi vágyai érdekében. A hiszékeny nép félrevezetése volt az is, amit a bűnbocsátó cédulák rendszerével csináltak. Elsősorban az alsópapságot nyerte meg szándékának, de Lutherhez sokan csatlakoztak. Több német fejedelemség fogadta el tanításait. A pápa kiátkozta Luthert, aki azonban a pápai átokbulla nyilvánosan elégette. A wormszi birodalmi gyűlésen, 1521-ben arra akarták kényszeríteni, hogy kifogásait vonja vissza. Luther azonban bátran megmaradt tanításainak igazsága mel-

lett. Hatalmas beszédet mondott, melyet e szavakkal fejezett be: „Nem tanácsos az embernek lelkiismeretével ellenkezőt cselekedni. Itt állok. Másként nem tehetek. Isten engem úgy segítjen.“

Később, 1529-ben a speyeri országgyűlésen Luthert és követőit el akarták tiltani a vallásújítástól. Luther követői ez ellen protestáltak — tiltakoztak, innen a reformáció egyházait: protestáns egyházaknak is nevezik.

Luther lefordította a Bibliát a német nép nyelvére, hogy mindenki olvashassa. Szép egyházi énekeket is írt, köztük: „Erős várunk nekünk az Isten“ kezdetűt, melyet mi is énekelünk.

Luther és társai hitvallásukat Augsburg — Ágosta városában fogalmazták meg, innen ágostai evangélikusoknak és lutheránusoknak is nevezzük követőiket.

9. VALLÁSOS FORRADALOM MÁS ORSZÁGOKBAN.

A vallásos megújulás gondolata azonban nemcsak Németország határain belül ébredett. Általános világfolyamat volt ez, mely a gondolkozni kezdő emberek életének központi kérdésévé vált. Természetes, hogy elsősorban a Németországgal határos országok népei között vert gyökeret a pápaság túlkapásai ellen folytatott eszmei küzdelem. Így Svájc, melynek népe részben a német nyelvet beszélte, az elsők között volt az eszme elindításában.

Svájcban, Zürich városában a reformációt a város papja: Zwingli Ulrich indította meg. Ő is a bűnbocsátó cédulák árusítása ellen kezdett prédikálni. Tanításai nyomán a városi tanács eltávolította a templomokból a képeket, oltárokat és szobrokat és eltörli a latinnyelvű misemondást.

Svájc kantonokra — tartományokra volt felosztva. A kantonok egy részének népe elfogadta Zwingli felfogását, más kantonok megmaradtak a katolikus egyház tanítása mellett. A két párt fegyverek erejére bízta igazsága eldöntését. A kappeli csatában, 1531-ben Zwingli is résztvett és elesett, de tanításai Svájc nagy részében diadalt arattak.

Luther és Zwingli, e két német nyelven prédikáló reformátor ismerte egymást. A vallásiavítás sok kérdésében egy nézetben voltak. Az Úrvacsora kérdésében azonban eltértek

egymástól. Ebben a kérdésben 1529-ben Marburg várában tartott megbeszélésen sem tudtak megegyezésre jutni. Zwingli tanítása, hogy az Úrvacsorában a kenyér és a bor csak jelei Jézus Krisztus teste és vére jelenlétének, közelebb áll a mi unitárius tanításunkhoz, mint a Lutheré, aki azt tanította, hogy Krisztus valóságos testét és vérét eszi és issza az Úrvacsorával élő ember.

Zwingli munkáját Svájc francia nyelvet beszélő kantonjaiban folytatta és bevégezte Kálvin János genfi pap.

Amíg azonban Zwingli, a harcos vallási forradalmár, aki fegyvert fog azért, hogy a lelki szabadság diadalra jusson, addig Kálvin a belső tisztogatást tűzi ki céljául s nagy elszántsággal a fényűzéssel száll szembe s üzen szellemi háborút a pápaságnak, mely táplálja az egyszerű élet formáit letörő pompa és fény terjesztését.

Kálvin Franciaországban született s már ott hirdette a reformációt. Miután hazájából elűzték, Genfben telepedett le. Sok és nehéz küzdelme volt e városban, egyizben három évre Strasburgba kellett menekülnie ellenségei elől. Kálvin Genfben új városi tanácsot alakított hat egyházi és tizenkét világi tagból, akik szigorúan ügyeltek az erkölcsre, rendre és vallásosságra. A hivalkodást és fényűzést nagyon büntették.

Kálvin tanításait hívei könyvei nyomán vették át és valósították meg. A keresztény erkölcs tisztaságát hirdette. Ellenfeleivel szemben, amint ezt később még tanulni fogjuk, szigorúan járt el.

Tanítását: helvét — svájci hitvallásnak, követőit helvét hitvallásúaknak, vagy a reformáció követőiként reformátusoknak, máskor kálvinistáknak nevezzük.

A reformáció nemsokára a skandináv országokban, Lengyel, cseh és magyar földön és a brit szigeteken is elterjedt.

10. VALLÁSÚJÍTÁS MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN.

A reformáció megindulása után négy évvel, már Magyarországon is voltak Luther tanításainak követői. A katolicizmus küzdött az új hit terjesztése ellen s ez harc volt a polgári rend és e korban a polgárság természetes szövet-

sége a jobbágyság ellen is. Országgyűlésen törvényli hozták, hogy „a lutheránusok az országból kiirtassanak és bárhol találtak, megégettessenek.”

E szigorú törvényt azonban nem tudták a gyakorlatban megvalósítani és az új hit követőinek száma egyre gyarapodott. Az 1526. évi mohácsi csatavesztés pedig az ország állapotában nagy változást hozott, s a reformáció a török hódoltság alá került területeken gyors fejlődésnek indult. A nyugati, német hódoltság alá került területeken is számos gyülekezete alakult az új hitnek.

A mohácsi csata elvesztése lélektani hatásában volt nagy. Ezt a csatát köztudomásúlag Tomori Pál katolikus főpap, érsek vezette és irányította. Egy bús, népét sirató magyar költő később versében így sóhajt fel: „Tomori, büszke vezér, mért hagytad el érseki széked?” A nép nem nézte jó szemmel a főpaprak ezt a vállalkozását s különösen mély benyomást tett a népre az, hogy vezetésében a csata elveszett. E csatavesztéssel meggyengült a kormányzó hatalom, de meggyengült a katolikus egyház is. Ha ehhez még hozzágondoljuk, hogy 1514-ben a Dózsa vezette parasztlázadás a lelkeket már előkészítette a lelki megmozdulásra — könnyen megérthetjük, hogy a vallásjavítás talaja hazánkban is elő volt készítve.

Az erdélyi és keleti területek 1540-ben János Zsigmond vezetésével önálló fejedelemséggé alakultak.

11. JÉZUS VALLÁSA ÚJRAÉLED.

Jézus tanításainak tisztasága az idők folyamán elhomályosodott. A reformátorok is csak részben tértek vissza az evangélium tiszta jézusi alapjához, s a szentháromságról szóló tanítást megtartották.

Európaszerte a lelki szabadság vágyának tiszta forradalma az egyes országokban elszigetelten élt és vívódott. Voltak, akik a hatalom fenyegetéseitől megrettenve, féluton megállottak, voltak azonban, akik vállalták a mártíromságot is tanításaikért. A vallásszabadság eszméjének, más szóval Jézus vallása diadalának nagy szolgálatot tett az, hogy kapcsolatba kerültek a más országokban tevékenykedő vallási forradalmárok.

Olaszországból sok protestáns pap menekült el a katolikus hitnyomozó törvényszékek elől. Köztük *Ochino*, *Paruta*, *Alciati*, *Gentile* és mások előbb Svájcban, majd néhányan Lengyelországban telepedtek le. Elmenekültek világiak is, mint a két *Socinus* és *Blandrata*, akik szívesen foglalkoztak a hit dolgaival. Ők is előbb Svájcba, majd Lengyelországba mennek. Többen közülök kapcsolatba kerülnek később a lengyel és az erdélyi unitárius egyházzal.

Nemcsak a szentháromság kérdését és eredetét kutatták, hanem a vallásos élet minden területére kiterjedt a figyelmük, s megállapították, hogy a szabad vizsgálódás hasznára van a vallásos életnek.

A kereszténység tanításainak teljes helyreállítása az unitáriusok feladata maradt. A spanyol származású, tudós orvos és teológus *Servet* (olv. Szervét) Mihály e mozgalom egyik hőse. A hitnyomozó törvényszék elűldözte hazájából Spanyolországból, aztán Franciaországból is, ahol már fiatalon könyvet írt „A szentháromság tévelygései” címen. Élete főmunkája „A kereszténység helyreállítása” latin nyelven jelent meg, s abból sokat tanult később Dávid Ferenc is. *Servet* Genfben menekült, de Kálvin és társai a szentháromság elleni tanítása miatt üldözték. Az akkori idők szokásai szerint *Servet*et, mert tanításait nem akarta megtagadni, halálra ítélték, s Genf városában máglyán elégették 1553-ban.

Servet lelke mélyéig őszinte és buzgó keresztény volt, a Bibliát minden más könyvnél értékesebbnek tartotta. Jézus-hoz, ki számára minden volt mindenekben, odaadóan ragaszkodott és kész volt halált is szenvedni hitéért. — írja róla legnagyobb amerikai unitárius egyháztörténetírónk.

A lengyelországi unitárius mozgalom *Pauli Gergely* és mások tanítása nyomán több vonalon indult el. A négy legjelentősebb csoport is megegyezett abban, hogy a vallásos elveket a Biblia alapján meg kell tisztítani a babonáktól és hogy legmesszebbmenő vallási türelmességet kell tanúsítani másokkal szemben. Az olaszországi menekült *Socinus* (olv. Szocinus) Fausztusz volt az, aki a XVI. század utolsó negyedében a lengyelországi unitárius mozgalmakat egyházzá szervezte. Főművében kifejtett tanítása már közel áll a tiszta unitarizmushoz. „Krisztusról, mint megváltóról” írt könyvének lényege az, hogy Jézust azért nevezzük megváltónak, mert tanításaival és életével megmutatta nekünk az utat az üdvösség felé.

A lengyelországi unitárius életben jelentős szerepe volt *Blandrata Györgynek*, aki 1563-ban Erdélybe került János Zsigmond fejedelem udvarába orvosnak, s magas tisztében is megmaradt a vallásos reformáció elősegítőjének. A XVII. század közepén a lengyel unitárius egyházat a jezsuiták befolyására betiltották, követőik egyrésze Erdélybe menekült. Másrésze a német fejedelemségekbe és főként Hollandiába menekült, ahol a remonstráns egyházhoz csatlakoztak. Számos könyvet adtak ki latin nyelven és ezen keresztül nagy hatással voltak az akkor kialakulóban levő angol unitárius egyházra.

12. DÁVID FERENC ÉLETE ÉS AZ UNITÁRIUS VALLÁS.

Dávid Ferenc 1520. körül született Kolozsvárott, iparos családból. Szülei kívánsága szerint papi pályára lépett. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron végezte, mint szorgalmas, jó tanuló. Haladó szellemű katolikus kanonokok támogatásával, akik tudásvágyát felismerték, tanulmányai folytatására a németországi Wittenberg egyetemére került, ahol több évig tanult.

Hazatérte után előbb besztercei iskolaigazgató, később péterfalvi plébános lett. Mint prédikátornak és tudósnek is jeles híre volt és egyszerre hívta meg Nagyszében és Kolozsvár lelkipásztorául. Szülővárosának a meghívását fogadta el. Így lett 1555. októberében kolozsvári lelkész. Itt azonban már Luther tanításainak a szellemében kezdett prédikálni. 1557-ben az erdélyi magyar lutheránusok püspökévé választották. Prédikálásának hatására Kolozsvár városának a lakossága, a szászok és a magyarok is, legnagyobb részben áttértek a lutheri hitre.

Ebben az időben már Kálvin tanításai is elterjedtek. *Dávid Ferenc* az úrvacsoráról való felfogást Kálvin tanításában helyesebbnek találta, mint Lutherében. E meggyőződését híveivel is el akarta fogadtatni. A szász lutheránusok megmaradtak Luther mellett. A magyar lutheránusok azonban követték *Dávid Ferencet*. Székely és magyar híveivel megalakította Erdélyben a kálvinista egyházat, több más segítőtársával együtt. Munkássága elismeréséül a magyar kálvinisták is püspökükévé választották.

A nagyhírű tudós prédikátort a fejedelem, udvari orvosa: Blandrata György ajánlatára, 1564-ben udvari papjának is kinevezte.

A fejedelmi udvarban ismerkedett meg Dávid Ferenc az olaszországi antitrinitáriusok — szentháromság tanítását ellenzők, és Servet irodalmi munkásságával. Servet könyveit Blandratától kapta meg elolvasásra. Dávid és Blandrata szoros barátságot kötött. Blandrata felismerte Dávid kiváló szónoki képességeit, mély tudományosságát, a Bibliában való rendkívüli jártasságát és segítő társat talált benne az istenegység hirdetésére. Blandrata helyes ítélőnek bizonyult, mert Dávid pár év alatt túlszárnyalta tanítómesterét.

Servet munkáinak olvasása és a szentírás újabb buzgó áttanulmányozása után Dávid úgy találta, hogy Kálvin tanításai sem jutnak el az evangélium és Jézus tiszta felfogásához.

Dávid Ferenc hirdetni kezdte a szentháromsággal szemben Isten egyszemélyűségét, mint olyan tanítást, mely a szentírással és a józan ésszel megegyezik. Hamarosan sok ellenfele és ellensége támadt. Dávid igazságát vitatkozásokon védte és egyben terjesztette is. Nevezetes viták voltak Gyulafehérváron és Tordán. A gyulafehérvári gyűlésről hazatérőben Dávid Ferencet Kolozsvár népe, a város határában fogadta. Kívánságukra felállott egy kerek köre és beszédet mondott. Beszéde, melyben az unitárius igazságokat hirdette, magával ragadta a város lakosságát, s a város magyar népe és a szász lakosság egyrésze is, követte Dávidot és unitáriussá lett. A kerek kö, ma a kolozsvári unitárius nagytemplom előcsarnokában elhelyezett kegyveltes történelmi emlékünk.

A hét magyar vármegye és a székelyföld különböző részein hamarosan unitárius gyülekezetek alakultak, s pár év alatt, több, mint négyszáz gyülekezet papja vallotta magát híveivel együtt Dávid Ferenc hite követőjének. Az unitárius vallást ebben az időben kolozsvári vallásnak, Dávid Ferenc vallásának nevezték, s csak a XVII. század első éveiben kezdték unitáriusnak nevezni. *Dávidot az unitáriusok püspökévé választották.* János Zsigmond fejedelem, aki több vitatkozáson részt vett, s aki udvari orvosával, az unitárius szellemet hirdető Blandratával is sokat beszélgetett a hit dolgairól, áttért az unitárius vallásra. Vele együtt sokan a fejedelmi udvar főemberei közül, Békes Gáspár, Hagymási Kristóf, a Kornisok, a Kendiek és mások.

13. A VALLÁSSZABADSÁG KIHIRDETÉSE.

1568-ban Tordán országgyűlést tartottak, amelyen a fejedelem és az ország nagyjai, valamint a nemesek és a nép jelenlétében Dávid Ferenc hatalmas beszédet tartott. Beszédének hatása alatt egyhangúan törvénybe iktatják a következőket: „Minden prédikátor hirdetheti az evangéliumot a maga értelme szerint, a község ha akarja, jó, ha nem, senki rá ne kényszerítse. Vallásáért senki ne szidalmaztassék, mert a hit Isten ajándéka!“ E törvény biztosította az unitárius vallás szabad gyakorlását s örök dicsősége az akkori önálló erdélyi magyar államnak, hogy messze megelőzve a nyugati államokat, a vallásszabadság nagy gondolatát törvénybe iktatta. A mai kor történetírója e tényt így méltatja: „A magyar történelemnek okvetlenül egyik legjelentősebb dátuma 1568. A tordai országgyűlésen iktatták először törvénybe a szabad vallásválasztást és szabad vallásgyakorlatot. A modern vallásszabadság elvének a tordai törvénycikk az egyenes elődje s Dávid Ferenc volt az előharcosa.“

Kolozsvárott az óvári kolostorban unitárius kollégium létesült. A fejedelem adományából Gyulafehérváron nyomdát állítottak fel és Heltai Gáspár az unitáriussá lett író és bibliafordító prédikátor Kolozsvárott is nyomdát létesített. Dávid Ferencnek és társainak a munkái itt jelentek meg, részben latin, részben magyar nyelven. E könyvek egyikében írja Dávid Ferenc a hit és szeretet viszonyáról az alábbi szép gondolatot: „Aki nem szeret — nem hisz. Lélek a hit szerzője. A szeretet szélesebben kiárad, mint a hit. A hit csak szemlélet, a szeretet tevés. A szeretet megeleveníti a hitet. Felségesebb szeretni, mint hinni. A hit a tökély kezdete, a szeretet a legmagasabb fok...“ A kolozsvári főiskolán kívül még Tordán és Torockón is algimnázium létesült, ezek is századokig fennálltak és sok szegény, népi származású ifjút neveltek fel.

Dávid Ferenc szóban és írásban a magyar nyelv egyik apostola volt, aki a magyar irodalmi nyelv kialakulása érdekében jeles szolgálatot végzett. Szép egyházi énekeket is írt, melyek közül „Adjunk hálát mindnyájan...“ kezdetűt és másokat ma is szívesen énekelünk.

A tordai országgyűlés határozatát egészíti ki az 1571-ben tartott marosvásárhelyi országgyűlés, mely a már betegeskedő fejedelem jelenlétében és akaratával kimondja, hogy

az unitárius vallást is törvényesen bevett vallásnak tekinti, s Erdélyben a többi recepta religiokkal — bevett vallásokkal egyforma jogai vannak.

14. DÁVID FERENC MEGHAL HITÉÉRT.

János Zsigmond fejedelem halála után katolikus fejedelmek következnek, akik részben rossz indulattal viseltettek az unitáriusokkal szemben, részben pedig minden módon meg akarták akadályozni az unitárius gondolat további elterjedését. Dávid Ferencet elmozdították udvari papságából. Rendeletet adtak ki, hogy könyveket fejedelmi engedély nélkül kinyomatni tilos. Törvényt hoztak, hogy a vallásokban további „újíást“ tenni nem szabad. 1573-ban pedig törvényben kimondták, hogy a vallásújítokat szigorúan meg fogják büntetni.

Az unitárius tanítás ezekben az időkben még nem érte el mai fejlettségét. Dávid Ferenc a Biblia állandó tanulmányozása közben jött rá arra, hogy Jézus nem volt Isten, s így bátran és merészen ment tovább tanításaiban. Előbb csak baráti körben hirdette ennek a megállapításnak a következményeit. Régi fegyvertársa, Blandrata, most ellene mondott e tanításoknak. Dávid Ferenc, bár látta a fenyegető jeleket, az általa megismert igazságtól nem tántorodott el. Dávid Ferencet 1579-ben bevádolták a fejedelemnél, aki április 26-ra Tordára országgyűlést hívott, melyre Dávidot is megidéztek. Érdekében olyan tekintélyes küldöttség járt el, hogy a fejedelem a gyűlést elhalasztotta. Gyulafehérváron június első két napján tartották meg az országgyűlést. Dávid Ferencet addig katonai őrizet alatt tartották. A beteges és elgyöngült Dávid Ferencnek az országgyűlésen már csak kevesen keltek védelmére. Veje és hivatalos védője Trauzner Lukács, Kolozsvár város jegyzője. Dávid Ferenc védelmében a nagybányai unitárius lelkész kifejtette, hogy miután hivatásilag elfogadták, hogy egy az Isten, azzal már kizárták Krisztus imádatát s így Dávid Ferenc újítónak nem nevezhető. Dávid Ferenc állításával szemben, hogy korábban Blandrata is egy nézetben volt vele, Blandrata esküvel bizonyította, hogy ő sohasem osztozott Dávid Ferenc ilyen felfogásában. De ha osztozott volna is, most kész azt

tévelygésnek minősíteni és visszavonni. A heves és izgatott tárgyalás végén szavazással döntöttek. Az unitárius nemeség Dávid pártján volt. A szászok nem szavaztak. A megfélemlített többség fejedelmi nyomásra rásütötte az újítás vádját. Nyomban ítéletet mondtak és másoknak „példájára“ holtig tartó börtönnel sújtották azért, hogy ilyen „istentelen, hallatlan, átkozott káromkodásra vetemedett.“

Azonnal Déva várának börtönébe szállították, ahol ugyanazon év nov. 15-én meghalt. Halála előtti napokban véste fel a dévai vár börtöncellájának a falára a következő halhatatlan sorokat: „A pápák kardja, a kereszt s a halál képe — semmi sem fogja az igazságot útiába feltartóztatni... Azt írtam, amit éreztem, s amit érzék bízó lélekkel igazán hirdettem. Meg vagyok győződve, hogy az én vesztém után a hamis igehirdetők tanai össze fognak omlani.“

Az újítást tiltották meg s ezzel a haladást kívánták megállítani. Tulajdonképpen a XVI. század reakciós erői elfojtani akarták a polgárosodás, jobbágyfelszabadítás, nemzeti függetlenség ügyét. A hatalom nagyon féltékeny volt erre a mozgalomra s Dávidot mások elrettentő példájára büntették meg súlyosan, mert nem volt hajlandó az új életet régi formába helyezni. Jézus tanításához híven az új börtön új tömlőbe kívánta önteni. Ebben a törekvésében nem akasztják meg országgyűlések, fejedelmek határozatai, tiltakozásai és fenyegetései — betegen, félholtan is kitart igazsága mellett és a becsületes forradalmár erejével szól: „Kész vagyok az általam vallott igazságért mindent elszenvedni.“

Mi, unitáriusok, boldogan emlékezünk arra, hogy ez a bátor egyéniség ennyi üldözés ellenére, igazsága teljes tudatában sohasem zsarnok.

Valamennyi hitvita előtt, ellenfelei a legyőzött fél megbüntetését kérik a fejedelemtől. Dávid és társai „a legyőzött félnek nem megbüntetését“ kérik, de azt, hogy „őket minden tisztességgel illessék.“

Életmunkáját a mai kor történetírója a következő szavakkal méltatta: „Dávid Ferenc a magyar történelem nagy büszkesége: a gondolkodás hőse és előharcosa. Jelképe a fenntartás nélkül haladó embernek, aki semmilyen körülmények között nem zárkózik el az új eszmék elől, azokat logikusan végiggondolja és mindig meggyőződése szerint cselekszik. Ez a meggyőződés sokszor veszélyeket rejt, életet

kell kockáztatni azért, hogy mások élete boldogabb legyen."

Temetési helye ismeretlen. Minden valószínűség szerint a dévai alsó városrész temetőjében porladtak el csontjai. Börtöncelláját 1910-ben az unitáriusok kegyelete emléktáblával jelölte meg. Az első és második világháború alatt az emléktáblát elpusztították. Előbb 1929-ben a nagyvilág unitárius ifjúsága, majd 1948-ban erdélyi egyházunk az emléktáblát újra helyreállította, utóbbi alkalommal jelen volt a román népköztársaság kormányának miniszterelnöke is. A márványbavészt betű is hirdeti a nagy ember önfeláldozó életét és haladó szellemének örökkelvaló dicsőségét.

15. AZ UNITÁRIUS VALLÁS AZ ALFÖLDÖN IS ELTERJED.

A reformáció elterjedésének évtizedeiben *köröspeterdi Arany Tamás* Debrecenben, *Egri Lukács* pedig előbb Egerben, később Ungváron hirdette az unitárius tanításokat. A megfélemlített Arany Tamást Méliusz Péter hallgattatta el. Egri Lukácsot a segítségül hívott osztrák katonai kormányzat juttatta börtönbe. Az Arany Tamás korabeli unitárizmust mutatta be Karádi Pál „Debreceni disputatio” — vitatkozás című színművében, melyet az unitárius diákok később többször is előadtak Kolozsvárott és másutt.

1569-ben Dávid Ferenc Nagyváradon tartott vitatkozást, melyen fölényes győzelmet aratott a Méliusz vezetése alatt megjelent kálvinisták felett. A vitatkozás nyomtatásban is megjelent. E vitán vett részt *Basilus Balázs* István erdélyi lelkész, aki Nagyváradon a vita után unitárius gyülekezetet alapított. Innen indult el körútiára, melynek rendjén Belényesen, az aradmegyei Simándon, Makón, Békésen, Gyulán, Szegeden, Vásárhelyen vett részt vitatkozásokban és alapított gyülekezeteket. E munkában segítőtársai Óvári Benedek, Thordai Máté, Jászberényi György. Később *Karádi Pál* temesvári lelkész lett, s Temesvár környékén is több gyülekezetünk alakult. A magyarországi részeken levő unitárius gyülekezetek az erdélyi gyülekezetekkel egvetértésben dolgoztak.

Dávid Ferenc elítéltetését a magyarországi részeken levő unitárius gyülekezetek lelkipásztorai, akik a távolság miatt

a gvulafehérvári országgyűlésen személyesen nem jelenhettek meg, élesen kárhoztatták. Karádi Pál mindannviok véleményét fejezte ki az erdélyi gyülekezetekhez írt levelében: „Elvesztettétek az ártatlan embert, kinek a keresztény vallás iránt olyan nagvok érdemei. De eljön az idő, midőn Dávid Ferencet, Krisztus ez igaz vértanuiát, körmeitekkel a földből kikaparnátok és az életre visszahoznátok... Nem érhetett minket az ő elvesztésénél nagvobb veszedelem.”

Karádi Pált a délmagyarországi unitáriusok szellemi vezérökül ismerték el, s alföldi püspöknek is nevezték. A délmagyarországi gyülekezetek még a XVII. század első negyedében is leveleztek az erdélyi püspökkel, s a század közepe felé envésztek el az elnyomatás súlya alatt.

16. UNITÁRIUS KÜZDELEM A DUNÁNTULON.

Az unitárius hit ereje nemsokára átcsapott a Dunántúlra, 1570. és 1571-ben Jászberényi György és Tolnai Lukács már Tolnán és környékén prédikáltak és térítettek. A dunántúli unitárius élet központja hamarosan Pécs városa lett, ahol unitárius iskolát létesítettek. A ma is álló pécsi Mindszentek elnevezésű templom százötven évig unitárius Istenhailék volt.

A dunántúli unitárizmus az alföldinél sokkal erősebb volt számbelileg és szellemi súlyánál fogva is. Az Erdélyben Dávid Ferenc igazságát hirdető s ezért üldözést szenvedett *zsoltárköltő* lelkész, Bogáthi Fazekas Miklós náluk talált 1580 táján menedéket. Mintegy hatvan gyülekezet alakult, melyek az egész Dunántúlt behálózták. Főként Tolna és Baranya megyében voltak egyházközségeink, de Polgárdiban, sőt északon, a Dunánál, Nagymaroson is volt gyülekezetünk. A dunántúli unitárizmus elterjedését elősegítette Dudics András pécsi katolikus püspök munkája is. Korának egyik nagy haladószellemű tudósa. Szabad szelleme nem fért meg a katolicizmus korlátai között s egyházát elhagyva, protestáns tanításokat vallott. Kora nagy szellemeit tanulmányozta s Dávid Ferencre és Blandratára vonatkoztatva írta Bezához egyik levelében: „A legdicsőbb férfiak azok, akik őt a háromságos értelemről elvonták, akik

latin nyelven kiadott irataikkal a pápaság által eltemetett Krisztust síriából kiásták, akik az evangéliumi igazság leg-tisztább megértésére, mintegy ujjal mutatva elvezetnek."

A török hódoltság alatt az unitárizmus szabadon terjedhetett Pécssett és a dunántúli vidéken. Első szellemi vezére maga *Jászberényi György*, később azután *Válaszuti György*, aki, mint fiatal erdélyi lelkész került ki a Dunántúlra. Szomorú kimenetele volt annak a vitának, mely 1574-ben tartott a baranyamegyei Nagyvarsányban, ahol Veresmarty Illés harcegszöllősi református püspök paptársával megjelent *Alvinczi György* helybeli és a nála tartózkodó *Tolnai Lukács* környékbéli unitárius papot vitára kényszerítette. A vita bírái a püspökkel jött református világi főemberek voltak, akik saját hitfeleiknek adtak igazat. A két unitárius papot halálra ítélték. *Alvinczi Györgyöt* felakasztották, *Tolnai Lukács* csak szökve tudta életét megmenteni. Ez a kegyetlen eljárás a következő évben a budai basa elé került, ahová *Csapó György* nagymarosi unitárius lelkész és marosi *Trombitás János* nagymarosi unitárius főember terjesztették fel. A basa maga elé idéztette a református és unitárius feleket. Az unitáriusok képviselőjében *Válaszuti György* jelent meg. A basa a vitatkozás után az unitáriusoknak megengedte, hogy a nagyvarsányi ítéletért bosszút álljanak. *Válaszuti* azonban az unitáriusok képviselőjében kijelentette, hogy: az ítéletet és bosszúállást Isten öfelségére bízzák, s református ellenfeleik halálát bosszúként nem kívánják.

Ennél sokkal jelentősebb volt az a másik, 1588-ban Pécssett lezajlott vitatkozás, mely írásos emlékként teljes szövegében fennmaradt. A vita vezetői unitárius részről *Válaszuti György*, református részről *Skaricza Máté* ráckevei lelkész. *Válaszuti* beszéde a korabeli magyar irodalmi nyelv egyik legszebb emléke. A lelkiismereti szabadság és az igazság korlátlan kutatása nyilvánul meg *Válaszuti* alábbi gondolataiban: „Szabadságot adunk minden keresztény rendnek és kérjük, hogy miképpen mi a kegyelmetek ellenvetését megolvassuk, meghallottuk és Isten beszédével megpróbáltuk és amit benne nem szerettünk, bizonyosságokkal és okokkal megfejtettük, azonképen kegyelmetek is cselekedjék...” „... az igazságot becsüljük és fölötte igen szeretni akarjuk. Csakhogy Isten beszédéből lenni tudhassuk.” „A szitoknak, szerető uraim, mi haszna vagyon? Nemde nyilván vagyon-é, hogy azok legyenek Christusnak tanítványai, kikben szere-

tet vagyon: avagy Isten nemde azokban lakozik-e, akik egymást szeretik?”

A török hódoltság megszűntével a XVII. század végén nehéz napok virradtak a dunántúli unitárizmusra, mely kapcsolatát az erdélyivel ebben az időben már nagyrészt elvesztette. A visszatérő német uralom a kipusztult vagy gyér lakosságú magyar falvakba németországi svábokat telepített le. A jezsuiták a megmaradt magyar lakosságot igyekeztek visszatéríteni a katolikus egyházba. A jezsuita rend évkönyvei jegyzik fel, hogy a XVIII. század vége felé 1771-ben térítik vissza az utolsó unitáriust a katolikus hitre, s ezzel a dunántúli unitárizmus e korszaka befejezést nyert.

A mai magyarországi unitáriusok az 1848. évi unió: Erdély és Magyarország egyesülése után és későbbi időkben Erdélyből áttelepedett hívek utódai. Számuk szépen gyarapodott azokkal, akik a múlt század végén és azóta is, meggyőződésük szavára hallgatva, felismerve az unitárius hit igazságait tértek egyházunk tagjai közé. Ma már együtt énekelik a XVI. századbéli magyarországi unitárizmus egyik prédikátora, az egykori makói pap, *Thordai Máté* fordításában a zsoltáron ének szavainak állhatatos bizakodásával:

„Teljes szívből, a kik bíznak az Úr Istenben,
Azok a Sion hegyéhez hasonlók mindenben:
Ostromolja bár sok ezer nép is, de megáll,
Semmi erő el nem rontja, mert állandó kőszál.”

17. MEGPRÓBÁLTATÁSOK A KATOLIKUS FEJEDELMEK IDEJÉN.

1579—1605.

Dávid Ferenc halála után az unitárius egyház szervezésén *Blandrata György* is sokat fáradozott. A Kolozsvárra egybehívott zsinaton megjelent 250 lelkész, kényszerűségből kötelezettséget vállalt, hogy Krisztus imádását és segítségül hívását ismét hirdetni fogja.

E tanítással eltértek *Dávid Ferenc* tiszta unitárizmusától, de tették azért, nehogy az egyház megsemmisüljön.

A fejedelem *Blandrata* javaslatára nevezte ki *Dávid Ferenc* utódiául *Hunyadi Demeter* kolozsvári iskolaigazgatót püspökké. Ebben az időben szakadt meg részben a szervezeti

kapcsolat a magyarországi unitáriusok és az erdélyi unitáriusok között. Hunyadi Demeter püspök sok vidéki látogatáson buzdította a híveket az egvház iránti hűségre.

E korszak kiemelkedő egyénisége volt *Enyedi György* püspök, aki Dávid Ferenc igazi szellemében tanított, azt hirdette, a Hunyadi-Blandrata kényszerhitvallással szemben, hogy bár Jézus „imádást érdemel“, ez az imádás nem egyenlő azzal, ami Istent illeti meg. Latin nyelven írt nagy munkát, melyben a szentháromság hittételeinek tévedéseit bírálta. E munkát későbbi utóda, *Thoroczkai Máté* adta ki és fordította le magyar nyelvre. Könyvében megállapítja, hogy: „A mi vallásunk nyilván vagyon az Istennek könyvében, minden homály nélkül.“ És írásával ezt akarja megmutatni: „az szentírásból és igaz ratiókból írott magyarázatokkal.“ E munka ellen külföldön is sok ellenirat jelent meg. Erdélyben, az egyik református püspök írt ellene terjedelmes vitairatot. *Várfalvi-Kósa János* későbbi püspökünk kátét írt, melyet sokáig használtak a vallástanításnál.

E korban egy tízéves háború folyt Erdélyben. A német császár el akarta foglalni Erdélyt. Básta volt a vezére. Az erdélyiek az unitárius *Székely Mózes* fejedelem vezérlete alatt szembeszálltak a német császári hadakkal, de szép győzelmek után, végre is Székely Mózes elbukott és a csataterén hősi halált halt a szabadságért. Ekkor Básta Székely Mózes párthívein bosszút állt. Kolozsvárt 1603-ban kivégeztette a város unitárius főbíráját *Tótházy Mihályt*, aki annakidején Kolozsvár városát Székely Mózes csapatainak feladta. E kor történetírója jegyezte fel, hogy Básta megkegyelmezett volna neki, ha katolikussá lesz, de Tótházy Mihály főbíró, hű maradt vallásához és mártírhálált halt unitárius hitéért.

18. MEGPRÓBÁLTATÁSOK A REFORMÁTUS FEJEDELMEK IDEJÉN.

1605—1690.

Radeczki Bálint püspök lengyel származású lévén, gyengén beszélt magyarul. Püspöksége idején nagy megpróbáltatás és szenvedés érte egvházunkat az erdélyi szombatos mozgalommal kapcsolatban.

A szombatos vallást egy erdélyi unitárius származású ember: *Ósi András* népszerűsítette, aki az egykori leírások szerint, családi bánatában addig olvasta a Bibliát, amíg „kitalálta“ a szombatos vallást. Szombatosoknak azért nevezték őket, mert vasárnap helyett, az ótestamentum tanításai szerint a szombati napot ünnepezték meg. Bár az unitárius egvháznak nem volt semmi kapcsolata a szombatossággal, mert annak követői a református és unitárius egvház hívei közül egyaránt akadtak. Bethlen Gábor fejedelem alatt az unitáriusokat újra bevádolták azzal, hogy a vallás dolgában ismét újjítottak. A fejedelem rendeletére 1618-ban Erdőszentgyörgyön zsinatot kellett tartani, hogy az unitárius egvház tisztázza magát a vád alól. Egvházunkat a zsinat egybehívásával kapcsolatban az a sérelem érte, hogy a zsinatra elnöknek, a fejedelem *Daika Keserű János* református püspököt küldte ki. Az unitáriusok a zsinaton igazolták, hogy ők a szombatossággal kapcsolatot nem tartanak, s így az újjítás vádia alól tisztázták magukat.

A *háromszéki egvházközségek* Dávid Ferenc halála után a református püspök vizsgálata alá kerültek, eleinte meggyezés, később fejedelmi rendelkezés következtében, ez a sérelmes gyakorlat a XVII. század végéig fennállott. A szombatosok részben unitárius, részben református gyülekezetekben éltek, s így az erdőszentgyörgyi zsinat után katonai kísérettel felülvizsgálati körútra ment *Daika Keserű* püspök sok háromszéki unitárius egvházközséget is megvizsgált, s mivel azok nem unitárius felügyelet alatt álló papjai nem tudtak a hit dolgában neki kielégítő feleletet adni, azokat reformátusoknak nyilvánította s így egvházunknak sok virágzó gyülekezete elveszett.

Sok veszteség érte az unitáriusokat az erdélyi 1615. évi országgyűlés ama rendelkezése alapján is, mely úgy intézkedett, hogy a templom és iskola a község lakói közül azoké, akik többségben vannak. A zaklatott szombatosok sok helyen reformátussá lettek. Így a községben többségbe kerültek a reformátusok és az unitárius templomot és iskolát elvették. *Radeczki* püspök egyházi rendszabályt is írt, mely később is hosszú ideig használatban maradt.

A kolozsvári szász és magyar unitáriusok közötti egyenetlenség is sok kárt okozott, mely *Beke Dániel* püspöksége idején a dézsi egvezségben nyert rendezést, mely az

unitáriusokat újra kötelezte, hogy a Hunyadi-Blandrata féle kényszerhitvallás értelmében hirdessék hitüket.

A század közepe táján I. Rákóczi György fejedelem előtt újra szombatossággal vádolták az unitáriusokat, s ez ismét több gyülekezet elvesztésével járt. Ebben a korban veszítjük el a dézsi és környékbeli gyülekezeteket. A kolozsvári városi tanács száz tagja közé, e korban előbb huszonöt, azután ötven református tanácstagot kellett beválasztani, s a főbíró is felváltva választatott a két felekezet tagjai közül.

A XVII. század közepe után menekülnek nagy számban Magyarországra és Erdélybe a hazáikból 1660-ban a jezsuiták nyomására fei- és jószágvesztésre ítélt *lengyel unitáriusok*. Közülök legtöbben Kolozsvárt telepedtek le. Ott lengyel nyelven prédikáltak papjaik és külön gyülekezetet alkottak, mely csak a következő század végén szűnt meg, amikor beleolvadtak a mai nagytemplomot felépíteni szándékozó magyar gyülekezetbe. E korban nagyon élénk kapcsolat volt az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között, ahová szintén sok lengyel unitárius menekült érkezett. Számos unitárius ifjú végezte tanulmányait hollandiai egyetemeken. A református fejedelmek elnyomó politikájuk rendjén a század második felében felhívták az unitáriusokat, hogy adják be a dézsi kényszerregyeztég szellemében megírt kátéjukat. Az unitáriusok beadták *Koncz Boldizsár* püspök kéziratban már használt kátéját 1670-ben. E káté különös hangsúllyal emeli ki, hogy az unitáriusok hitvallása az evangélium alapján áll, sem többet, sem kevesebbet nem hisznek, mint amit az újszövetség tanít.

E korban az unitáriusok kedvelt olvasmánya *árkosi Gelei Benedek* Páduában is tanult tudós orvos és lelkész imádsága és vallásos elmélkedése, melyek kéziratban elterjedve, *Dávid Ferenc* tiszta unitarizmusát hirdették. A nagy pestisjárvány idején sok lelkészünk meghalt, s egyik imáiban így fohászodik: "... igen megfogyatkoztanak a pásztorok, kik a te népedet igaz tudománnyal és jó, példaadó erkölcsökkel üdvösségre igazgathatnák... Szándd meg a te pásztor nélkül való nyáiadat és vedd el a te népednek lelki éhségét... Ne távozzék el a te gondviselésed a te gyámoltalan népedtől, kiket a te csodálatos világodra hívtál."

19. MEGPRÓBÁLTATÁSOK A HABSURG URALKODÓK ALATT.

1690—1780.

Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése után, a megpróbáltatások más oldalról fenyegették egyházunkat. A török uralom alól felszabadult magyar területek német elnyomás alá kerültek. A magyar protestánsok Erdélyben és Magyarországon joggal féltették legdrágább kincsüket, vallásuk szabadságát.

A Lipót császár által 1691-ben kiadott diploma bár biztosította a protestánsok vallásszabadságát, de utat engedett a katolikus egyház terjeszkedésének és a protestánsok elnyomásának is. Erős ellenreformáció indult meg Erdélyben, melyet a katonai hatóságok mindenütt támogattak. Célja a protestánsok meggyöngítése és a katolikus egyházba való áttérítése volt. A vezetés munkája most is, mint az erdélyi katolikus fejedelmek idején, a jezsuiták kezében volt.

A megpróbáltatások rendjén elsőnek *elvétték 1693-ban* a *János Zsigmond* fejedelem által adományozott *óvári unitárius főiskolát*. Ennek helyébe Kolozsvár főterén a mai Szent Mihályról elnevezett templommal szemben, mely *Dávid Ferenc* ideje óta az unitáriusoké, épített az unitárius áldozatkészség új főiskolát. A kolozsvári főterei nagy templomot 1697-ben hatalmas tűzvész pusztította el, melyet az unitáriusok elsősorban a hollandiai remonstránsok körében gyűjtött 9000 talléros adomány felhasználásával építettek újjá.

A szatmári békekötés után ismét fellángolt az üldözés. 1716-ban katonai erőszakkal elvétték a kolozsvári főterei nagytemplomot és főiskolát. Megtiltották, hogy az unitáriusok közhivatalt viseljenek, magánházaknál istentiszteletet tartsanak. A kolozsvári üldözést nyomán követte a vidéki. Torda, Abrudbánya városok és számos falusi gyülekezetünk veszteti el templomát, s a sok üldözés következtében híveink száma kb. 30.000-re apadt le.

Mária Terézia trónralépésekor fogadja az erdélyiek küldöttségét, de a bizottság unitárius tagját, *désfalvi Simon Istvánt* nem bocsájtatta színe elé. E legnagyobb megpróbáltatások idején *Almási Gergely* Mihály püspök áll egyházunk élén, aki erős hittel és bölcs kormányzói lendülettel vezette a nagyon megpróbáltatott egyház ügyeit.

A legnagyobb üldözés idején mutatkozott meg az unitárius összetartás ereje. Két évvel a kolozsvári templom és iskola elvétele után az egyháziak mellé odaállanak a közhivatalokból kirekesztett világi főemberek. 1718-ban megalakítják egyházunknak azt a szervezetét, melyen főgondnokainknak és Egyházi Képviselő Tanácsunknak mai munkája alapszik. Közalapot létesítettek, mely az egyetemes egyház általános szükségleteinek a fedezéséről kívánt gondoskodni. Az egyházkörökben az esperesek mellé inspektorokat, világi felügyelőket állítanak. Ezek között az unitárius főemberek között voltak a Daniel, Petrichevich-Horváth, Biró, Simén, Simon, Sándor, Teleki és más családok tagjai. Világi ember ír a következő század elején védőiratot az unitáriusok mellett. Petrichevich-Horváth Ferenc az *Apologia Fratrum Unitariorum* című, saját költségén nyomtatásban kiadott munkájában írja: „... az unitáriusoknak az ő hitőknek minden ágazatit kinyomtatni és mindenütt való szabados hirdetés által kiterjeszteni nem engedtetett...”

20. SZENTÁBRAHÁMI MIHÁLY.

1737—1758.

Szentábrahámi Mihály püspök hosszú időre terjedő kormányzása vezette tovább egyházunkat e nehéz időkben. Szentábrahámi püspök hollandiai egyetemeken kiváló képességgel szerzett doktorátust. Nagy munkájában latin nyelven írta meg egyházunk hittanát, az akkori kor szokásaihoz és az elnyomás adta nehézségekhez alkalmazkodva. E hittan még mindig nem Dávid Ferenc tiszta unitarizmusának folytatása, hanem csak megalkuvás a kor elnyomó követelményeivel. Magyar nyelvre a budapesti gyülekezet első lelkésze Derzsi-Károly fordította le a XIX. század végén. Irt szép imádságokat is, melyeket sokáig használtak.

Mint fiatal tanár átélte a főtéri iskola elvételét és együtt dolgozott a diákokkal, akik vesszőből és sárból fonták és építették fel az új iskola első szobáskáit a Belmagyar utcában. Lelkesített a megorobáltatások idején és épített, amikor erre lehetőség kínálkozott.

Minden erejével az egyház belső építésének és szervezete megerősítésének szentelte magát. Kimondatta határozatilag, hogy a püspök és az esperesek kötelesek minden zsinaton hivatalukról lemondani, hogy így közbírálatnak te-

gyék ki magukat. Csak akkor folytathatják tovább hivatalukat, ha arra méltóknak találtattak a zsinat előtt. E gyakorlatot később a papokra is kiterjesztették és a század végéig fennállott. Szentábrahámi idején a világi embereknek az egyház ügyeinek intézésébe való bevonása, még intézményesebbé tétetett. A zsinati és főtanácsokon, most már az egyháziak mellett, a világiak is részt vesznek, s ugyanígy az egyházközi közgyűléseken is. Ebben a korban veszítették el iskoláink és egyes gyülekezeteink, azokat a fejedelmi kegyből adott dézsmákat, vámokat, mely eddig jövedelmi forrásul szolgált. A gyülekezetek ráléptek a legteljesebb önfenntartás és önellátás útjára.

Rendezték az istentiszteleti szertartásokat, az őszi hálaadó úrvacsoraosztás idejét ekkor állapították meg a szeptemberi Szent Mihály napját követő vasárnapra. Elrendelte, hogy az egyházközsegekben évente számadást tartsanak. Átjavította templomi énekeskönyvünket és kihagyta belőle az „átkozódó zsoltárokat”, mivel hangjukat nem találta méltónak a jézusi evangélium szelleméhez.

Szentábrahámi munkásságát egyháza azzal jutalmazta, hogy már életében elmondották, hogy „ő az unitáriusok szeme, szíve és szája”.

E nyomorúságos korszakban kezdik meg egyházunk történelmének feljegyzését kéziratos krónikájuk lapjaira Kénosi Tózsér János, Uzoni Fosztó István és Kozma Mihály, akik egymás munkáját folytatva, egészen a XIX. század derekáig jegyezték fel egyházunk történetét. Szentábrahámi püspök is megírta kéziratban egyházunk történetét.

21. ÁLDOZATOK AZ UNITÁRIUSOK MEGERŐSÍTÉSÉÉRT.

II. József császár uralkodásával az osztrák uralkodóház politikai elnyomásában enyhülés kezdődött. Nemsokára a nagy francia forradalom is érezteti hatását.

II. József, már mint trónörökös bejárta birodalmát. Erdélyi látogatását *Agh* István püspökünk felhasználta arra, hogy kihallgatáson elmondja egyházunk sok sérelmét és szenvedését. A trónörökös nem ismerte az unitáriusok vallását. Kérdésére a püspök röviden ismertette egyházunk

tiszta és egyszerű tanításait. A krónikás feljegyzése szerint elbeszélése után a trónörökös így szólt: Nem lenne rossz, mindenkinek megengedni, hogy választhassa azt az utat a mennybemenetelre, amely neki tetszik.

Trónralépte után kiadta a türelmi rendeletet, mely a protestánsok és így az unitáriusok számára is, ismét biztosította a vallásszabadságot. Utódai hasonló szellemben igyekeztek uralkodni, s egyházunkban lassan ismét elkezdődött az építések új korszaka.

A kolozsvári unitáriusok gondolkozni kezdtek, hogy az elvesztett főtéri templom helyébe a Belmagyar utcában, mai Kossuth utca, templomot építsenek. E munka vezetése és irányítása Lázár István püspök és főgondnok társa Petrichevich-Horváth Ferenc vállain nyugodott. 1796-ban pár esztendei gyűjtés után felépítik a ma is használt unitárius nagytemplomot, s melléje egy évtizeddel később, 1806-ban a régi kollégiumot. E két nagy alkotás felépülését a hívek áldozatvállalása mellett Zsuki László 80.000 forintot érő nagy alapítványa tette lehetővé, akit a főgondnok és a püspök nyertek meg arra, hogy vagyonát egyházunk megsegítésére hagyja. Zsuki László egyházunknak első nagy jótevője, akinek emlékezetét kegyelettel megőrizzük.

A századforduló idején épült fel a székelyföld szívében. Székelykeresztúron a másik unitárius főiskola. Szabó Sámuel, a székelykeresztúri főiskola későbbi igazgatója, bejárja a székely falvakat. Megmagyarázza a népnek, hogy miért van szükség arra, hogy saját körükből származó fiaik taníttatására a közeli Székelykeresztúron kollégiumot létesítsenek. Az iskola felépítéséhez a székely nép felekezett különbség nélkül áldozatot hozott. Követ, meszet, fát a közeli és távolabbi székely falvak népe adott, s fiaik a befuvározással és az építkezésnél közmunkával is hozzájárultak az iskola felépítéséhez, mely 1804-ben készült el. Ez az iskola igazi népi kollégiuma volt az udvarhelyszéki székelységnek és sok derék népi származású diák tanulását tette lehetővé. A további igazgatók Koronka József, Marosi Gergely, Sándor János, Pap Mózes és tanártársaik sokat munkálkodtak későbbi fenntartása érdekében. A székelykeresztúri iskola felső tagozatát az első világháború utáni években újra a székelység önkéntes áldozatvállalása mentette meg és tartotta fenn.

Egyházunk második nagy jótevője Augusztinovic Pál, a lengyelországi menekült unitáriusok későbbi leszármazói közül került ki. Édesapja Szentábrahám községben unitárius pap. Habár szülei őt is papi pályára szerették volna adni, ő világi pályán kereste boldogulását, mert gyenge énekhangja volt és ebben az időben a papok egy pár évig kántori szolgálatot kellett, hogy végezzenek. Mint szegénysorsu diák, sok küzdelmen és nyomorúságon ment keresztül. Hivatali pályáján is egyháza támogatásával, szorgalmával és lelkiismeretességével emelkedet a legmagasabb polcra. Amikor hivatali szolgálata úira visszahozta Erdélybe egyháza főgondnokának is megválasztotta. Hálája jeléül halála előtt 60.000 forintot érő vagyonát egyházunknak hagyományozta. Ez a segítség a legiobbkor érkezett, mert a napoleoni háborúk után bekövetkezett pénzromlás hatása alatt minden száz forint egyötödére csökkent, s egyházunk szűkös pénzalapjait megsemmisüléssel fenyegette. Augusztinovich Pál 1837-ben halt meg Kissolymoson, ahol sírja felé egyházunk el nem múló kegyelete szép emlékművet emelt.

E korban a haladás és maradiság szelleme egyházunkban is harcban áll egymással. Körmöczi János későbbi püspökünket kollégiumi rektor korában vallástalansággal vádolja meg egyik világi emberünk s szemére veti, hogy „az ő ébersége és gondossága hiánya miatt az unitárius kollégium ifjúsága a francia felvilágosodás legszélsőbb balszárnya termékét, a Systeme de la Nature-t olvassa és falja titokban s mérgezi meg lelkét annak szélsőségesen materialista elveivel.” Ez a haladószellemű ifjuság már az 1830-as években iskolai takarékpénztárt létesít külföldi mintára, hogy takarékoságra, önmegtadással nevelje önmagát. Tette ezt abban az időben, amikor hasonló intézmények hazai iskoláinkban még nem keletkeztek.

22. A REFORMKOR.

1825—1867.

A XIX. század első évtizedeiben a nemzeti fölébredés Erdélyben is éreztette hatását. Költő püspökünk Aranyosrákosi Székely Sándor „Székelyek Erdélyben” című eposzá-

val „a riadó vak mélységet fölverte szavával“ s a nagy Vörösmarty Mihály irodalmi előfutára. E kor szabadabb levegőjében írta meg később s adta ki nyomtatásban első ízben magyar nyelven „Az unitária vallás története Erdélyben“ című könyvében egyházunk történetét. Egyházi énekeskönyvünk újra kiadásával és sok új dícséret megírásával nevét halhatatlanná tette.

A kolozsvári unitárius kollégium diáksága a magyar nyelv ápolására olvasó társaságot alakít. A diákok küldöttei üdvözlik nevenapján Wesselényi Miklóst, aki válaszában boldognak nevezi ezt az ifjúságot, mert „vallásuknál fogva már oly születést s következőleg nevelést kapnak, hogy sok előítéletektől és babonáktól már gyermekkorukban mentekké tétetnek.“ Hozzájárulnak szerény összeggel a Magyar Tudományos Akadémia alapításához is, ahol adományuk „a kolozsvári unitarium collegiumbeli olvasó társaság adománya“ néven van feljegyezve. „Remény“ címen kiadott zsebkönyvük a korabeli magyar irodalom kiváló értéke. *Szent-Iványi Mihály*, e zsebkönyv szerkesztőinek egyike a magyar népies költészet előfutára és *Petőfi* számára készítette a lelkeket. „Marosszéki Piros Párizs“ című dalát ma is szívesen éneklük.

A diákok mellett világi vezetőembereink is a reformkor eszméinek szolgálatában állanak. Méltó dolog, hogy a kolozsvári állandó magyar színjátszás ügyének unitárius támogatói legyenek, hiszen az első magyar színigazgató *Felvinczi György*, aki 1693-ban kapott császári engedélyt színjátszó társulat létesítésére, kolozsvári kollégiumunknak volt kicsapott diákja. *Sala Sámuel* ítélmester és *kaáli Nagy Lázár* kolozsvári főbíró, mindketten iskolánk felügyelő gondnokai, a színház létesítésének úttörő munkásai, utóbbi a színház építtetésének országgyűlés által választott biztosa. *Bölöni Farkas Sándor* az erdélyi szövetkezeti gondolat első apostola. Gondoskodó Társaság néven alapított szövetkezete nemcsak Erdélyben a legrégebb, de az első szövetkezet volt egész Magyarországon. Mint az egyik erdélyi főnemes kísérője beutazta az Északamerikai Egyesült Államokat. Utazásáról érdekes könyvet írt 1833-ban, melyről megjelenésekor a nagy Széchenyi ezeket írja: „Szébb ajándékkal senki meg nem tisztelte a magyar hont“. Könyvét többször kiadták, mint korának demokratikus megnyilatkozását. Az amerikai unitáriusokkal való kapcsolat felvételének is ő az egyik úttörője.

23. BRASSAI SÁMUEL.

1797—1897.

Torockószentgyörgvön született, tordai, majd kolozsvári középiskoláinkban nevelkedett. Kolozsvári intézetünknek tanára, majd igazgatója lett. Sokoldalú, tudós ember, akiről sohasem tudták, mihez ért a legjobban, mert mindenhez értett. Az egyetem nem tudta, hogy milyen tanszékre hívja meg, mert a természettudományokban éppen olyan jártas volt, mint a nyelvekben. Elmélyedő, komoly, munkájába felejtkező embernek ismerték, aki önmagával keveset törődött.

Brassai Sámuel elsőnek követelte Erdélyben a latinnyelvű oktatás helyére a magyarnyelvű tanítás bevezetését. *Brassai* e reform megvalósulásának első évében már hét magyarnyelvű tankönyvet írt. A tisztán felekezeti célt szolgáló iskolai nevelés kibővült és az élet igényeihez igazodott. Előtérbe nyomult a földrajz, történelem, számtan és erkölcsstan tanítása. E gondolat teljesedik ki néhány évvel később, 1845-ben, amikor a hittanba a *Kriza-féle* kiskátéval az egyetemes emberi és keresztény erkölcsökre való nevelés gondolata vonult be. A forradalom leveretése után *Brassai* is bujdosni kényszerült. Később visszatért Kolozsvárra, ahol eszmetársaival együtt megalakítja az Erdélyi Múzeum Egyletet, melynek első igazgatója lett. Itt kedvenc tárgyaival, a növénytan, csillagászat és filozófiával foglalkozott. A nyelvek nagy mestere és a zene áhíatos rajongója. Hirdette, hogy a magyar népi zene nem azonos a cigányzenével s ezzel a tanításával előfutára lett a szintén unitárius vallásu *Bartók Bélának*. Tíz nyelven beszélt és a tudományok minden ágában jártas. Hetvenöt éves korában külön engedéllyel nevezik ki az 1872-ben felállított kolozsvári egyetem professzorává. Az egyetem első rektora az unitárius *Berde Áron dr.*, prorektora *Brassai Sámuel*.

Polihisztornak — egyetemes tudósnek nevezték. Mélyen vallásos lélek volt, első elnöke a *Dávid Ferenc* Egyletnek és egyik alapítója az *Unitárius Közlönynek* s mint ilyen, egyháztársadalmi mozgalmainknak élete végéig egyik támogatója. *Brassai* nem alapított családot. Tanítványait gyermekeinek tekintette. Megtakarított vagyonát és értékes könyvtárát a kolozsvári kollégiumnak hagyományozta. Szász esztendőskorában halt meg 1897-ben. A kolozsvári házsongárdi temetőben pihennek csontjai.

24. A FORRADALOM ÉS ÖNKÉNYURALOM.

1848—1867.

Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc egyházunkat sem hagyja érintetlenül. Erdély és Magyarország uniója után az 1848. évi XX. törvénycikk első szakasza az „unitaria” vallást Magyarországon is törvényesen bevett vallásnak nyilvánítja. E törvénycikk létrejöttét hosszas harcok előzték meg. Érdekében Kölcsey és Kossuth szólaltak fel, ellene az akkori katolikus, klérus vezetői. Végre közel két évtizedes harc és huzavona után 1848-ban e törvényt megszavazzák és azt a király is szentesíti 1848. április 11-én. E törvény létrejöttét a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács 1848. április 18-án tartott ülésében vette tudomásul, s az általános öröm hatása alatt feliratot intéz a miniszterelnökhöz, melyben a következőket mondja: „Hitfelekezet nevében szólunk, amelynek erős meggyőződése, hogy a nevelés ügyét az álladalomnak kell rendeznie és vezetnie; hogy e tekintetben, miután a lelkiismeret szabadsága biztosítva van (a nevelés munkája irányításában), vallásfelekezet nem létezhetik”.

Mi, unitáriusok, büszkék vagyunk arra, hogy Erdélyben 1568-ban Dávid Ferenc mártírhalálával kiharcolt elismertetésünk után a vallásszabadság elismerését és vele unitárius vallásunk magyarországi törvényesítését épen az 1848-as forradalom szelleme ajándékozta a magyarságnak. A politikai szabadság magyar harca együtt szárnyalt a lelkiismereti szabadság vágyával. A politikai felszabadulás áldásait következetesen együtt kívánta odanyujtani a forradalom a vallásszabadsággal.

A szabadságharc egyik nagy szelleme az unitárius Pálffy János, az 1848. évi és megelőző erdélyi országgyűlések egyik vezetője. Az 1848. évi magyarországi országgyűlés alelnökévé is megválasztják s a Batthyány-kormány bukása után tagja volt a Honvédelmi Bizottmánynak. Később betegeskedése miatt félrevonul. A szabadságharc leveretése után halálra ítélik, majd betegsége miatt kegyelmet kap. Sátoraljúj helyre internálják. Itt írja meg betegen a forradalmi kor embereiről naplójegyzeteit, melyek nemrégiben nyomtatásban is megjelentek, értékes kortörténeti és emberi értékek.

A kollégiumok tanárai és a nagyobb diákok is felcsaptak honvédeknek, több évig szünetelt a tanítás. Sok lelkész

elhagyta szószékét, hogy népe szabadságáért, annak legiobb fiaival együtt harcoljon.

A forradalom bukása után sokan ízlelték meg a megpróbáltatás, bujdosás és börtön keserű kenyerét. Az osztrák önkényuralom majd nem egy évtizedig még püspökválasztó zsinat egybehívására sem adott engedélyt.

Az osztrák elnyomatás elsősorban iskoláink fenntartását veszélyeztette. Egyházunk új tanárokat neveltetett, akiknek továbbképzéséről németországi egyetemeken gondoskodott. A hívek újabb áldozata tartotta fenn iskoláinkat. E korszakban az önkényuralom elnyomásával szemben *kaáli Nagy Elek* főgondnok, *Pap Mózes* egyházi főjegyző és *bölöni Mikó Lőrinc* jogtanár vezeték egyházunk ellenállását.

25. KRIZA JÁNOS PÜSPÖKSÉGE.

1861—1875.

Munkássága új korszakot jelent egyházunk történelmében. Kezdeményezésére létesül és erősödik meg kapcsolatunk angol és amerikai hitrokonainkkal, mely lelkészeink és tanáraink angol egyetemeken való továbbtanulását biztosítja. Az akkor létesített ösztöndíjak még ma is fennállanak.

Kriza már ismertnevű költő és író, népmese- és népdalgyűjtő, amikor püspökké választják. A székely nép életét, mesemondását, verselését figyelemmel kísérte és *Vadrózsák* című kötetében a társaival együtt gyűjtött anyagot országos közkinccsé tette.

Kriza János az elsők közé tartozik, kik népünk szellemi értékeit nagyrabecsülte s hatalmas munkájában rámutatott arra, hogy elfelejtett, szegény falvak fiai és leányai drága tisztaságban és eredetiségben őrzik a magyar nép gondolatának legjavát. A nép meséit, verseit, szomorú balladáit eddig nem igen vette észre senki s munkássága épen ezért korszakalkotó.

Egyházi munkásságának érdeme a modern unitarizmus alapkövének lerakása, mellyel Dávid Ferenc tiszta unitarizmusának újjászületését egvengette. Püspöksége idején fordítják le és adják ki az unitárius lelkészek és tanárok Channing amerikai unitárius lelkész és gondolkozó műveit hat kötetben Kriza irányítása alatt. A modern amerikai unitá-

rius szellem megismertetése serkentőleg hatott. Nagy Lajos tanár, egyházi főjegyzővel együtt alapítják a legrégibb s mai napig megjelent erdélyi tudományos folyóiratot a „Keresztény Magvetőt”. 1868-ban Tordán ünnepelte meg egyházunk az 1568. évi tordai országgyűlés lelkiismereti szabadságot törvénybeiktató háromszázados évfordulóját, melyen már a külföldi unitáriusság kiküldöttei is jelen voltak. A székelykeresztúri és tordai gimnáziumok régi épületének kibővítése munkássága idején történik.

Egyházunk 1868-ban kapja az első államsegélyt 5000 Ft összegben. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumba *Buzogány Áron* tanár-lelkész személyében unitárius embert neveztek ki titkárrá. Az erdélyi megszüntetett hivatalok Budapestre költöznek és híveink közül többen Budapesten telepednek le. Részükre *Ferencz József* kolozsvári lelkész és tanár Budapesten 1869. jun. 13-án megtartja az első nyilvános unitárius istentiszteletet és oszt úrvacsorát.

26. FERENCZ JÓZSEF PÜSPÖKSÉGE.

1876—1928.

Kriza halála után az árkosi zsinaton fiatal embert választanak püspökké az akkor már elismerten kiváló szónok, *Ferencz József* kolozsvári lelkész-tanár személyében. Főgondnoktársai *Daniel Gábor* és *Berde Áron*. 1877-ben *Baldácsy Antal* katolikus főúr alapítványában a protestáns egyházkerületet, köztük az unitáriusokat is, vagyona örökösévé tette. A Protestáns Egylet munkájában *Ferencz József* és *Simén Domokos* is részt vesznek, előadásokat tartanak és dolgozataik folyóiratukban is megjelenik. A protestáns teológiai liberálizmus kora azonban hamar véget ért s később erről az oldalról is több elkeseredett támadás éri egyházunkat.

1879-ben emlékezik meg egyházunk első ízben nyilvánosan mártírhalált halt püspöke, *Dávid Ferenc* haláláról, annak háromszázados évfordulóján, a székelykeresztúri emlékszinaton. *Ferencz József* püspök nagyhatású egyházi beszédben emlékezik meg egyházalapítónkról. Élete történetét erre az évfordulóra írja meg és adja ki *Jakab Elek* történet-tudós, akadémiai tag. Emlékalapítvány is őrzi az évfordulót. Ezen a zsinaton is jelen vannak a külföldi unitáriusság képviselői, s látogatásuk, örömnünkben és bánatunkban való

részvételük, ettől az időtől kezdve rendszeressé vált. A múlt század utolsó negyedében és e század első két évtizedében egyházunk szépen fejlődött. Sok szép templom, iskola és kultúrház épült falusi gyülekezeteinkben. Az unitárius élet megerősödik újra a székelyföldi városokban, ahonnan az elnyomatás alatt kiszorították, s újra unitárius templomok épülnek: Székelyudvarhely, Brassó, Marosvásárhely, Segesvár, Sepsiszentgyörgy, Nagyenyed és másutt.

A budapesti unitáriusság önálló egyházközséggé alakul és 1881-ben lelkészt kapott, 1890-ben pedig felépült az unitárius templom a *Koháru utcában*. A magyarországi részeken több helyen alakul gyülekezet. Hódmezővásárhelyen, Polgárdiban, Dévaványán, Füzesgyarmaton templomot is építenek.

1902-ben a dunatiszamenti unitárius gyülekezetek önálló egyházkörré alakulását elismeri az Egyházi Főtanács, s ezzel a magyarországi részeken a XVI—XVIII. századokban elnémított unitáriusság újra önálló szervezetet nyer. Az egyházközségek élete szervezettebb és öntudatosabb lesz. Élénk egyháztársadalmi, később belmissziói munka folyik a gyülekezetekben, később külön nőszövetségi és ifjúsági egyesületekben is. Több unitárius lap, számos tanulmány, prédikációs kötet és imakönyv jelenik meg. Az államsegély növekedésével megerősödött egyházi központunk szerepe, mely a szellem irányítása mellett most már anyagiakban is vezető szerepet kapott. A lelkészképzés tudományosabbá vált. A teológiai nevelést elválasztják a kollégiumtól és megalakul az önálló Teológiai Akadémia, melynek ma hét előadó professzora van. Az unitárius tudományosság tovább épül az önálló művek mellett a *Keresztény Magvető* lassan könyvtárrá szaporodó köteteiben. *Kanyaró Ferenc*, *Kőváry László*, *Kelemen Lajos* mint egyháztörténetünk bűvárai jeleskednek. *Kovács János* mint egyházunk kulturdiplomataja angol és amerikai testvéreink körében dolgozik fáradhatatlanul. Az egyházjogi irodalom fáradhatatlan művelője *Dr. Tóth György*. *Orbán Balázs* ismert munkái: *A Székelyföld leírása* és *Torda és környéke a néprajzi tudomány úttörői*. A székelykeresztúri gimnáziumnál tett alapítványa, melynek odaítélése felől a diákok bizottsága döntött, a mai korszellem előfutára volt. E jutalmat a diákok határozata alapján nem egyszer román és szász diákok, unitáriusok mellett katolikus, református és zsidóvallású tanulók is elnyerték.

Ferencz József püspök kátét, hittant és egyháztörténelmet írt. Munkájában egyházunk hittani felfogása átalakult és visszatért Dávid Ferenc tiszta unitarizmusához. E téren számos követője volt, akik munkáját tovább folytatták. 1910-ben még nagy fényvel emlékezünk meg Dávid Ferenc születése négyszázados évfordulójáról a Kolozsvárt és Déván tartott emlékszinaton, melyen az angol és amerikai unitárius-ság száztagú küldöttsége volt jelen.

Az 1914-ben kitört világháború a fejlődés menetét megszakította, templomok harangjait, orgonák sípjait ágyúöntésre vitték el.

27. BERDE MÓZSA.

1815—1893.

Ferencz József püspök munkássága idején élt az unitárius ióltevők fejedelme Berde Mózsa. Egyszerű székely szülők gyermeke volt. Az unitárius kollégium elvégzése után előbb ügyvédkedik. 1848-ban országgyűlési követ és kormánybiztos. A szabadságharc leverése után évekig buidosott, majd több főrangú erdélyi család birtokainak íószáigazgatója. Takarékos ember, akinek vagyona, szorgalma és becsületessége révén szépen gvarapodott. Sokan fősvény embernek tartják, zsgorinak, mert félreismerik. Vagyona gvarapításával azonban célja volt, melvet végrendeletileg meg is valósított. Szavajárása volt, hogy „meg akarom mutatni, hogy a szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek.”

Végrendeletében vagyonát, egymilliókétszázézer koronát, az unitárius egyházra hagyta, részben azzal a kikötéssel, hogy abból kettőszáz diáknak naponta egy-egy cipót — egy-napi kenyéradag — adassék, hogy tanulmányait folytathassa. „Kora fiatalságotól — írja végrendeletében — szívem egy érzést, agyam egy gondolatot táplált: felsegíteni szegény vallásközönségemet, könnyíteni az utat tanuló fiatalságának a tudomány megszerzésére és segélvezni elaggott szolgáit és tanárait.”

Berde Mózsa nagyjelentőségű hagyatéka elsőízben fordította nemzetünk figyelmét azok felé a kallódó népi gyermekek felé, kik szegénységükben minden tehetségük elle-

nére képtelenek voltak művelődni. Gazdag, nagylelkű hagyatéka nyomán boldog örömmel szemlélhette Erdély népe, hogy három középiskola termei és folyosói miként válnak hangosakká harisnyás, egészséges arcu falusi fiúktól. Székelykeresztúr, Kolozsvár és Torda unitárius középiskolái valóságos népi kollégiumok színhelyévé lett s ez a tény egyházunk belterjes lelki gazdálkodásának is komoly kezdetét jelentette, mert népünk kiművelt fiai úgy a nemzet, mint az egyháztársadalom terén a szociális gondolkodás és a haladó szellem úttörőivé lettek.

Hagyatéka nagy részének felhasználásával épült fel a század elején a kolozsvári új kollégium és az első világháború kitörése évében a székelykeresztúri gimnázium új épülete.

Berde Mózsa életét, munkásságát és alapítvány történetét *Benczédi Gergely* tanár írta meg, akinek igen nagy része volt abban, hogy Berde egyházunkat tette meg vagyona örökösévé.

28. AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOK ÉLETE A LEGÚJABB IDŐKIG.

Az első világháború alatt erdélyi gyülekezeteink egy része hadszintérré változott. Híveink közül sokan elmenekültek. Értékes egyházi irattári anyag, úrasztali kancsók terítők semmisültek meg. Az első világháborút követő békék intézkedései következtében az addig egységes magyar unitárius egyház két részre szakadt, az ősi nyolc egyházkör Románia fennhatósága alá került, a kilencedik pedig Magyarországon maradt.

A háborús károkat a gyülekezetek nagyrészt saját áldozathordozással kijavították. Sok helyen új felekezeti iskolát létesítettek, hogy gyermekeiknek magyar nyelven való további nevelését biztosítsák. Nagyon sok gyülekezetben a két világháború közti időben épült fel a kultúrház, mely az egyházi munka mellett a községi általános kultúrmunka és minden egyéb közösségi tevékenység központja lett.

1920—1940 között az erdélyi unitáriusság lelkészein, tanítóin, tanárain, világi férfiain és tanuló ifjúságán át egy nagy népi megújulásnak volt mukálója. A falu fejlesztése

terén az élen jártak. Az első falusi kulturházat unitáriusok építették Szentgericén, Maros-Torda megyében, az első földműves középiskolát Székelykeresztúron létesítették, az első népfőiskolát Balázs Ferenc mészáros lelkészünk szervezte. A szövetkezeti mozgalom élharcosai unitárius lelkészek voltak. Az első vidékfejlesztő szövetkezet megalakítása két aranyostordai unitárius lelkész nevéhez fűződik s az első szövetkezeti malom is unitárius község falufejlesztő munkájának eredménye. Az unitárius vallás ezen a földön igyekszik jobb sorsot biztosítani az emberiség számára, nem pedig egy másvilágon.

Egyházunk életében a világi elem egyre jelentősebb számban és arányban vesz részt. Egyházi Főtanácsunk demokratikus szellemben átalakul s benne a gyülekezeti népképviselőlet jut túlsúlyba. Az egész magyar egyházi életen belül, erdélyi unitárius egyházunk legfőbb testületében jelennek meg az 1920-as évek elején a nép fiai, harisnyás székelyek, nyomdászok, kereskedők. Ferencz József püspök élete utolsó évtizedében az első világháború után Erdélyben gyakorlatilag megvalósult felekezeti békességnek volt egyik apostola.

1928-ban ötvenkétesztendei püspöki szolgálat után elhalt Ferencz József utódjául dr. Boros György főjegyzőt választják meg, aki hosszú egyházi munkássága rendjén az egyházi belmisszió és egyháztársadalmi egyesületi munka érdemes harcosa volt. „Unitárius Közlöny” c. néplapunk terjesztésén sokat fáradozott, s azt majdnem egy emberöltőn át maga szerkesztette. Egyházunk külföldi kapcsolatainak kiépítésén munkálkodott szorgalmasan, s több nemzetközi unitárius konferencián is előadást tartott. A Dávid Ferenc Egylet munkája mellett megszerveződött az Unitárius Irodalmi Társaság, melynek pátrónusa dr. Ferenczy Géza főgondnok volt. Állandó pályázatok hirdetésével és díjazásával serkentette íróinkat. Dr. Borbély István és dr. Gál Kelemen és mások gazdag irodalmi munkássága megjelentetésében nagy érdemei voltak. Megélénkült a Nőszövetség és az ifjúsági egyesületek munkája. A Nőszövetség különféle ismeretterjesztő tanfolyamokat és Kolozsvárt árvaházat és aggmenházat létesített. Az ifjúsági szervezet pedig céljaul tűzte ki, hogy az iskolás, az iparos és a földműves fiatalságot egy egységes szervezetben foglalkoztassa. 1928—1938 közötti években jelentős nyári konferenciákat rendezett valóban az

egész egyház ifjúsága érdeklődésétől kísérvé. E munka irányítói között vannak azok a fiatalabb lelkészek és világiak is, akik egyházi életünk számos kérdésében erőteljes reformok megvalósítását tartották szükségesnek. Híveink közül megélhetést keresve sokan költöztek Erdélyből a régi Románia területére. Ezeknek a lelki gondozására alakult egy gyülekezetünk Románia fővárosában, Bucurestiben.

Sajtó és iratterjesztő bizottság alakult Szent-Iványi Sándor és Sütő Nagy László irányításával. Gyallay Domokos és Balázs Ferenc irodalmi és kultúrpolitikai munkássága nagyban elősegítette az erdélyi nép szövetkezeti és kulturális életének fejlődését.

Nyugalomba vonulása után dr. Varga Béla lett a püspök, aki csak rövid két évig állott egyházunk élén, mert 1940-ben lemondott püspöki tisztéről. Széleskörű tudományos munkásságot fejtett ki, tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának. Hittani tanulmányai halála után jelentek meg: *Hit és Vallás* címen 1947-ben.

Az 1940. évi második bécsi döntés egyházunk mintegy kétharmadát újra Magyarországnak ítélte. A délerdélyi megyékben mintegy egyharmadnyi unitáriusság maradt, több, mint ötven gyülekezetben. Életüket egy Tordán alakult Egyházi Képviselő Tanács vezette Árkosi Tamás esperes és dr. Gál Miklós főgondnok elnöklete alatt. Unitárius Jövendő címen lapjukat Kovács Lajos brassói esperes szerkesztette néhány évig. A magyarországi kilencedik egyházkör önállósága 1940. őszén megszűnt és újra a kolozsvári egyházi központ fennhatósága alá rendeltetett. A megüresedett püspöki székbe 1941-ben a marosvásárhelyi zsinaton a jeles szónok, Józán Miklós budapesti esperest választják meg. Az egyházi élet szélesebbkörű kibontakozását a bekövetkezett háború megakadályozta. Főgondnoktársával dr. Gelei Józseffel együtt meglátogatta a háromszéki egyházkört, felavatott néhány szép kulturházat. Budapesten a lelkészek szövetsége országos konferenciát rendezett 1942-ben, melyen a lelkesi kar mintegy 80%-a vett részt, köztük nagyon sokan olyanok, akik ez alkalommal először ismerték meg a magyar fővárost.

A romániai unitárius egyház 1946. őszén Józán Miklós halálával megüresedett püspöki székbe dr. Kiss Elek egyházi főjegyző teológiai professzort választotta meg. Főgondnoktársai dr. Gál Miklós és dr. Mikó Lőrinc, mindketten egyházi életünk kipróbált munkásai.

A gyülekezeti élet helyreállt, a lelkészképzés új lendületet vett, s egyháztársadalmi munka helyett, gyülekezetmissziói tevékenység jellemzi egyházi életünket.

Teológiai Akadémiánkat a többi protestáns egyház hasonló intézetével közös szervezetben egyetemi rangra emelték, ahol négy unitárius professzor és két előadó tanítja a lelkészi pályára készülő hallgatókat. Több átdolgozott valláskönyv jelent meg a vallásitanítás megkönnyítésére.

29. MAGYARORSZÁGI UNITÁRIUSOK ÉLETE A LEGÚJABB IDŐKBEN.

Egyházunk kilencedik egyházköre, a dunatiszamenti elszakadt a kolozsvári központtól és önálló életre kényszerült. Ennek az egyházkörnek a kormányzására az Egyházi Főtanács egy Igazgató Tanácsot létesített, mely Józán Miklós budapesti esperes-püspöki vikárius és dr. Mikó Ferenc főgondnok-helyettes vezetése alatt dolgozott. E területen a két háború között több templom épült. 1929-ben szentelték fel Budapesten az angol és amerikai unitáriusok jelentős anyagi áldozatával alapított budapesti Unitárius Misszió Ház templomát, melynek létesítése dr. Csiki Gábor munkájának érdeme. Vidéken is új templomok épülnek. Debrecenben örök-hagyó Szabó József álma valósul meg, amikor alapítvánnya felhasználásával a gyülekezet Kelemen Béla gondnok vezetésével felépíti a templomot. A pestszentlőrinci templom építését a hívek lelkészük vezetésével nagyrészt saját maguk végezték. Dunapatajon és Kocsordon felépült templomaink is nagyrészt a hívek áldozatkészségéből létesültek. A második világháború után Pestszenterzsébeten unitárius imaházat létesítettünk egyik buzgó hívünk áldozatkészsége segítségével.

A második világháború ismét hadszíntérré tette gyülekezeteinket. A háborús károk, hála Istennek kisebbek, mint lehettek volna. Az erdélyi részeken megsérült a háromszéki egyházkör több temploma és jelentősen a tordai és a vadadi templom. A dunatiszamenti egyházkörben majdnem minden templom háborús kárt szenvedett, főként a városi templomok, de valamennyit, részben a magyar köztársaság kor-

mánya anyagi támogatásával a hívek áldozata újra használhatóvá tette.

A magyarországi unitárius egyházkör 1947-ben újra szervezeti önállóságot kapott. Életét előbb dr. Szent-Iványi Sándor és dr. Daniel Gábor, 1947-től kezdve dr. Csiki Gábor esperes-püspöki helynök és főgondnoktársai dr. Imreh Dénes és előbb dr. Gál Jenő, jelenleg dr. Gálfalvy István irányítják. Magyarországon egyházunk 1948. október 7-én a többi protestáns egyházhoz hasonlóan egvezményt kötött a magyar köztársaság kormányával, mely az állam és az egyház teljes szétválasztását határozta meg, húszéves program keretében. Az egvezmény egyházunk teljes lelkiismereti és egyházkormányzati szabadságát biztosította.

A magyarországi unitáriusok szervezete a Magyarországi Unitárius Egyházkör, melynek központja Budapesten, IX., Högyes-u. 3. sz. alatt van. Évente egyszer tartja közgyűlését és havonta pedig Tanácsa irányítja életünket.

A ma megjelenő egyetlen magyar nyelvű unitárius havi szemle: az *Unitárius Élet*. Az Unitárius Életet minden öntudatos unitárius ember rendszeresen olvassa, előfizetéssel támogatja s lehetővé teszi a lap rendszeres megjelenését.

A magyar rádió havonta egyszer, néha többször unitárius istentiszteletet, vallásos félórát közvetít, melyet elsősorban szórványokban élő híveink hallgatnak szívesen.

A romániai és a magyarországi, valamint más külföldön élő magyar unitáriusok lélekszáma ma egyszáz ezer lélekhez közel van.